

Den anden Askovadresse, 1913-15

Af P. G. Lindhardt

Indledning

De grundtvigske »frihedskrav« formuleredes i Askov 1881: præsteløftet ændres til et løfte om »efter bedste Overbevisning at lære overensstemmende med den hellige Skrift og at forvalte Sakramenterne sømmelig efter Herrens Indstiftelse«, frit præstevalg i sognemenigheder, ret til nye salme- og alterbøger hvor præst og menighed enes derom, konfirmation på variable tider uden forbindelse med skoleudskrivning, børnealtergang, ordination af egnede ikke-teologer, »dansk« teologisk embedsprøve, obligatorisk borgerlig vielse, udvidet ret for sognebåndsløsere (og valgmenigheder) til brug af sognekirkerne. Denne såkaldte »store« adresse støttedes af bønder, høj- og friskolelærere og valgmenighedspræster; den »lille« adresse (punkterne om konfirmation, ordination og borgerlig vielse) af sognepræster¹.

Efter Venstres magtovertagelse 1901 gennemførtes flere af disse krav ved lov eller anordning, men den kamp for præstefrihed og mod præsteløftet – som gik tilbage til Grundtvigs skrift om den danske statskirke (1834) – havde endnu ikke givet resultater. Officielt var folkekirken stadig en evangelisk-luthersk bekendelseskirke, ikke en »tålsom«, borgerlig indretning, i den forstand bekendelsesfri at præsterne ikke var bundet til bestemte bekendelsesskrifter eller ritualer.

Præsteløftet stammede fra reformationstiden og havde i Kirkeordinansen to former: 1) en ed om lydighed mod øvrigheden og flid i sit kald og 2) et ordinationsløfte om at prædike evangeliet »retsindelig«, uddele sakramenterne »børlig«, bekæmpe kætteri, studere flittigt og idelig bede². Efterhånden fik den egentlige præsteed også teologisk indhold, f. ex. da præsterne – på grund af Niels Hemmingsens kryptocalvinisme – fik ordre til at prædike efter Augustana (invariata) eller da biskop H. P. Resen siden strammede den konfessionelle forpligtelse³. I Kirkeritualet af 1685 formuleredes ordinationsløftet i orto-

doksiens ånd, og præsteeden fandt sin endelige form i en udvidelse af Kirkeordinansens ordinationsløfte⁴.

Officielt skete der ingen ændringer før kirkekommissionen af 1868 oversatte eden og gjorde den til det nuværende præsteløfte⁵. Biskop Martensen vilde anbringe skrift og bekendelsesskrifter på to planer (prædike Guds ord, som det »findes« i den hellige skrift og »er bevidnet« i de symbolske bøger, i stedet for: som det findes i skriften og bekendelsesskrifterne), men grundtvigsk interesse i at hævde Apostolicums særstilling førte til at »er bevidnet« gled ud, og bibel og symboler var dermed stadig autoriteter af samme rang⁶ – en ikke synderlig »luthersk« opfattelse! Ordinationsløftet blev ikke rørt, heller ikke ved ritualrevisionen af 3/9 - 1898⁷. De to former for forpligtelse gjaldt fortsat; præsteløftet aflagdes før eller efter ordinationen, ordinationsløftet i selve handlingen, og tidens almindelige uvilje mod de mange embedseder fik hos grundtvigianerne et særligt udtryk i kampen dels mod præsteløftet, dels mod at have to nogenlunde ensartede løfter; kunde man ikke helt komme af med præsteløftet måtte det ialt-fald være tilstrækkeligt at slå det sammen med ordinationsløftet.

I følelsen af at en »ny rationalisme« (den liberale, historisk-kritiske teologi) var i væxt fremhævede grundtvigske ordførere, især *J. H. Monrad* og *Morten Larsen*, ved århundredskiftet, at folkekirken – i realiteten – var en blot borgerlig indretning og som sådan bekendelseløs. Monrad opstillede tre alternativer: den brutale folkekirke tvinger kættere ud eller krænker deres samvittighed hvis de konformerer sig; 2) den unerede folkekirke lader somom den er et trossamfund, og fælles ritual (salmebog etc.) kroner uhæderligheden; 3) den »tålsomme« folkekirke giver som en borgerlig-økonomisk rammeordning plads for flere religiøse opfattelser og overlader de forskellige grupper selv at ordne sig som de vil med bekendelse og ritual⁸.

Samtidig ændredes den kirkepolitiske situation da Venstre 1903 gennemførte lovene om menighedsråd og om valgmenigheders og friere kirkelige kredsers adgang til at bruge sognekirkerne⁹, og just nu begyndte den liberale teologi at vække opmærksomhed, især da præsten *Arboe Rasmussen* 1902/3 offentliggjorde nogle studier over »jomfrufødslen« som han mente hidhørte fra en anden »religiøs Sfære« end kristendommens¹⁰. Dette blev draget frem i det kirkelige udvalg af 1904 som noget der måtte hindre hans forbliven som præst, men biskop *Skat Rørdam* erklærede at man måtte skelne mellem en præsts studie-resultater (privatmeninger) og det han sagde på prædikestolen og ved sakramentforvaltningen, og Arboe Rasmussens egen biskop, *A. S.*

Poulsen (Viborg), betegnede hans anliggende som et »sygdomstilfælde« man kunde håbe vilde fortage sig¹¹. I udvalget gik debatten højt om præsters dogmatiske og liturgiske forpligtelse, men nogen afgørelse kom det ikke til, og biskopperne fik overdraget at forme et nyt ordinationsritual¹². Arboe Rasmussen rettede en skarp kritik mod Apostolicum – især for dets uegnethed som dåbsbekendelse; han mente at man kun burde døbe i Jesu navn¹³ – og biskop Rørdam indsendte til ministeriet (1909) et ritualforslag hvor Apostolicum var indføjjet, dog uden at virke som en del af ordinationsløftet¹⁴. Det blev ikke autoriseret, og hans efterfølger *P. Madsen* – der også stod bag revisionen af ritualerne for dåb, brudevielse og nadver (1912) – foreslog at man i ordinationsritualet skulde betone de fælleskirkelige bekendelsesskrifter (især Apostolicum) og m. h. t. de konfessionelle blot kræve overensstemmelse i »Grundanskuelse«; derved vilde man kunne ramme liberale teologer af Arboe Rasmussens type¹⁵.

Situationen gik for alvor i skred da Arboe Rasmussen (nu helt under indflydelse af Adolf v. Harnack) 3/12 - 1910 holdt sit – nærmest unitariske – foredrag om dogmekirken og vejen frem¹⁶. Et halvt år før var *Jacob Appel*, Askovs forstander, blevet kultusminister i *Klaus Berntsens* venstregering; han var grundtvigianer og stod kirkepolitisk Det radikale Venstre nær, d. v. s. var absolut tilhænger af en borgerlig og statsstyret kirkeramme, uden bekendelse og følgelig uden præsteløfte, og indadtil opbygget på et system af frie menigheder, altså valgmenigheder. Sit hjerte havde han virkelig med i den lov der 1/4 - 1911 gav frimenighedspræster ret til at bruge sognekirkerne¹⁷, langt mindre i den politiske forpligtelse til at fortsætte *J. C. Christensens* værk i en ny menighedsrådslov. Loven af 1903 udløb med udgangen af 1909; et forslag til ny lov faldt i folketinget, men menighedsrådene var blevet populære, fordi de faktisk havde haft præstevalgsret (afsnittet herom i 1903-loven gled ud efter krav fra landstinget, men en i sidste øjeblik indføjjet paragraf tillod ministeriet at høre rådene, og det besluttede man altid at gøre¹⁸). Det var svært at komme igennem med den nye menighedsrådslov, og først 1912 lykkedes det¹⁹.

Arboe Rasmussens foredrag skærpede situationen: grundtvigianerne vilde – dog med mange undtagelser – fastholde hans ret til at fortsætte som præst og f. ex. døbe uden den trosbekendelse han havde kritiseret; herved kunde kirkens »tålsomhed« hævdes. Indre Mission og Kirkeligt Centrum vilde derimod bevare folkekirken som bekendelseskirke og sætte Arboe Rasmussen ud, og da han omgikkes med planer om en ny kirkelig retning, grundet på husmænds og arbejderes sociale

substrat, fik han også den politiske konservatisme og Venstre imod sig, men mødte til gengæld sympati hos Det radikale Venstre og i Socialdemokratiet. Den sag som var begyndt at trække op imod ham standes imidlertid – efter at biskop Poulsen havde afgivet flere diffuse erklæringer – ved at Appel (3/8 - 1911) stillede den »i Bero«, og som reaktion herimod dannede Indre Mission og Kirkeligt Centrum 1911 kamporganisationen Kirkeligt Landsforbund²⁰. Til Appels store utilfredshed offentliggjorde bisperne 1912 deres – på P. Madsens arbejde hvilende – forslag til ordinationsritual og fremhævede deri Apostolicum på en måde som de fleste grundtvigianere fandt juridisk forpligtende og derfor »uåndelig«²¹. Den stadige uro kulminerede da Arboe Rasmussen 1913 søgte Vålse (hvor ministeriet forbigik ham 1905); der var flertal for ham i menighedsrådet, men udnævnelsen var ikke sikker, fordi menighedsrådsloven af 1912 (§ 29) kun gjorde udnævnelse obligatorisk ved enstemmighed i rådet og når biskoppen anbefalede, og biskop Wegener (Lolland-Falster) som tidligere havde udtalt sig mod Arboe Rasmussen erklærede at ville nægte kollats. Appel – der som minister havde haft nok af brydsomme sager og frygtede at en ny »affære« vilde skade Askov – tilbageholdt ansøgningen; men da menighedsrådsflertallet krævede det sendte han den, og gik samtidig (ved regeringens fald) af som minister. Den nye – radikale – kultusminister, *S. Keiser-Nielsen* (ven af Morten Pontoppidan og Arboe Rasmussen) vilde gennemføre udnævnelsen for at understrege det kirkelige demokrati, og rimeligvis var det ham der – for at skaffe ro under grundlovsforhandlingerne – lokkede bisperne til et sagsanlæg mod Arboe Rasmussen (30/8 - 1913); at sagen så blev anlagt som »straffesag« og derfor i sidste omgang måtte føre til frikendelse ved højesteret – er en sag for sig; det varede næsten tre år at komme så vidt, og da var grundloven halet i land²².

Sagsanlægget fremkaldte mange reaktioner: den kirkelige konservatisme var yderst aggressiv, men dæmpedes, da J. C. Christensen offentliggjorde et grundlovsforslag hvorefter det var muligt at skille stat og kirke, uden grundlovsændring og folkeafstemning. Formanden for Det radikale Venstre, præsten *Thv. Povlsen*, proklamerede den »tålssomme« folkekirke som partiets politik; Morten Larsen trådte demonstrativt ud af folkekirken og fulgtes kort efter af sin valgmenighed i Holstebro²³.

1911 fik Appel sin gode ven, provst *Harald Ostenfeld*, gjort til Sjællands biskop; de stod kirkepolitisk hinanden nær, omend et noget forskelligt syn på præsteløfte og ordinationsritual gav anledning til

sammenstød²⁴. Ostenfeld var oprindelig imod sagsanlægget, men så under konflikten med ministeriet ingen anden udvej, og sidst på året 1913 udtalte han sig for at gøre Vålse til en statsstøttet frimenighed udenfor folkekirken – som betingelse for at standse retssagen (jfr. nr. 2, note 6).

Samtidig satte Appel sig i bevægelse. Som minister havde han følt sig meget trykket af J. C. Christensens dominans i Venstre²⁵, der endnu prægedes af den gamle modsætning mellem den »grundtvigske« og den »bergske« linie i kirkepolitikken. J. C. Christensen fulgte den sidste, Appel afgjort den første – der altså nu også havde Det radikale Venstres støtte. Da J. C. Christensen efter Venstres valgnederlag i forsommeren 1913 – som Appel for en stor del fik skylden for – væltede spillet for Klaus Berntsens regering og dermed åbnede vejen for et radikalt, af Socialdemokratiet afstivet, ministerium begyndte Appel (nu atter i Askov) at arbejde på at krydse den sognekirkelige linie med den menighedskirkelige for derved at nå sit mål: den »tålsomme« folkekirke. Det er om dette forsøg de her meddelte aktstykker handler²⁶.

Forsøget lykkedes ikke. Det var baseret på valgmenighederne, som vel nu stod på højden af deres indflydelse, men langt fra var stærke eller talrige nok til at kunne motivere en omdannelse af folkekirken efter grundtvigske principper og skabe en bekendelsesfri ordning som gjorde det muligt at rumme også den radikale form for liberal teologi indenfor folkekirken, blot den tydeligt adskilte sig fra »menigheden«. Sammen med dette mere almindelige kirkepolitiske program løb andre bestræbelser: som et middel til at ændre folkekirken til en »tålsom« indretning skulde Arboe Rasmussen-sagen tjene, først og fremmest ved en valgbispeordning²⁷, d. v. s. at en præst der ikke kunde få biskoppelig kollats fik en sognepræst til »valgbiskop«, og meningen var at Morten Pontoppidan (der 1913, just foranlediget af retssagen og i samarbejde med Arboe Rasmussen, havde begyndt en ny række af sit gamle tidsskrift *Frit Vidnesbyrd*) skulde være valgbiskop for Arboe Rasmussen. Først synes det at have været tanken at gøre Pontoppidan til biskop i Ålborg eller på Falster²⁸; det glippede ialtfald, men Ostenfeld – der helt billigede Appels planer og stedse loyalt arbejdede for dem – fandt at valgbispeordningen netop var den løsning på konflikten som svarede til hans egne ideer²⁹. Da Pontoppidan ikke ville lege med (jfr. nedenfor, p. 149f.) påtog Ostenfeld sig at omstemme ham, men uden held. Den »anden Askovadresse« var substantielt udarbejdet tidligt på året 1914, men Appel trak – trods mange rykkere fra Osten-

feld – offentliggørelsen ud helt til juli 1915; det hænger sammen med at adressen nok rejste flere problemer end den løste – bl.a. ordinationsspørgsmålet, jfr. nedenfor, p. 132ff), men også med håbet om at få Pontoppidan til at gå i gyngen og måske navnlig med at Appel ikke ønskede at devovere sig før den nye grundlov (5/6 - 1915) var en kendsgerning.

Da adressen omsider kom for dagens lys – efterhånden kendte alle og enhver dens indhold – var modtagelsen ikke gunstig. Indre Mission, Kirkeligt Centrum og Kirkeligt Landsforbund tog skarpt afstand, J. C. Christensen var afvisende, fandt valgmenighederne et for spinkelt grundlag at bygge på og mente at så vidtgående et forslag ialtfald forudsatte behandling i et nyt kirkeligt udvalg. Regeringen og Det radikale Venstre havde – ligesom Dansk Kirketidende og Højskolebladet – tabt interessen og var kritiske overfor den forøgelse af bispemagten adressen, ret forstået, gav udtryk for, og Pontoppidan, der havde været en af de vigtigste brikker i spillet, mente at den vilde fremme kirkeligt »Særsind« og egoisme³⁰.

Men Ostenfeld var loyal til det sidste: endnu 22/5 - 1916 – 13 dage efter at højesteret havde frikendt Arboe Rasmussen, ikke for kætteri, men for »straf« – hævdede han på et bispemøde (som drøftede det kollatsproblem der var så brændende som nogensinde og først efter mange vanskeligheder fandt en særdeles kunstig afgørelse med den såkaldte Vålse-lov af 9/3 - 1917) at adressen gav den rette løsning³¹.

Den »anden Askovadresses« fallit var også et sammenbrud for Appels kirkepolitik. Redaktionen af Dansk Kirketidende tog konsekvensen og lod 1915 bladet – hvis største journalistiske kraft havde været *Chr. Ludwigs* – gå ind, og Ludwigs (der netop samtidig blev biskop i Ålborg) udtrykte siden i et kirkepolitisk testamente hvad der efter hans skøn havde bevirket sammenbruddet af den »menigheds-kirkelige« kirkepolitik: vel havde de grundtvigske ordførere for den »tålsomme« folkekirke, han selv iberegnet, kæmpet »med en dygtighed i det saglige, et talent i det formelle og en rigdom og udholdenhed i gentagelsen, der alle dage vil stå som en journalistisk ydelse af høj rang«. Men hvorfor gik så de der tiljubede »os« bifald på møderne og støttede »vore« resolutioner hen og stemte for den modsatte – J. C. Christensens – kirkepolitik? Ludwigs fastholdt alle dage sit syn på folkekirken som en blot borgerlig indretning, men erkendte – med tiden – at sognekirkeligheden har dybe rødder i en rent instinktiv og uudrydlig bevidsthed om kirkens »virkelighed« som folkeligt set er uadskillelig fra »Folkekirkens Form«. Og dette »instinkt« var der ikke

noget at stille op med. »Derfor tabte vi. Og derfor vil enhver kirkepolitisk tabe, hvis den kun regner med den bevidste menighedsbevidsthed og ikke med den ubevidste menighedsbevidsthed«. Derfor mistede grundtvigianismen sit førerskab i dansk kirkepolitik, og nu må man vælge mellem at isolere sig i valg- og frimenigheder, i sognebåndsløserkredse og foreninger til at indkalde fremmede præster, eller også stille sig på det beståendes grund og få det bedst mulige ud af det. Ludwigs valgte selv – som biskop – det sidste, d. v. s. J. C. Christensens linie som den for alvor kom til syne i kirkelovene af 1922, og »vil man sige at »ubevidst menighedsbevidsthed« er en logisk selvmodsigelse svarer jeg, at den er en levende virkelighed. Logik er god til sit brug, men den rummer ikke livet. Vort nederlag kom just af, at vi ikke forstod dette«³².

Den »anden Askovaddresses« skæbne var en manifestation af at en [valg]menighedskirkelig kirkepolitik som Appels havde lidt skibbrud, og dermed lå – når tiden var inde – vejen åben til genoptagelse og videreførelse af J. C. Christensens sognekirkelige politik. Det skal retfærdigvis tilføjes at på den fik Appel også indflydelse, f. ex. hvor det gjaldt bispevalg og stiftsbåndsløsning som han i det forberedende udvalg var med at præge, men også fordi han – der 1922 afløste J. C. Christensen som kirkeminister – på mange områder kom til at fastlægge administrativ praksis af de nye love – men det er en helt anden historie.

1. Se f.ex. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1950, 97 f.

2. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, 75, 78.

3. Sst. II, 234, jfr. Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen II, 1968, 204.

4. Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685 (her cit. i udg. af 1738), 325f, 336ff.

5. Gejstlig Reskriptsamling (herefter cit. GR.) 1869-71, 155f, dateret 27/8 - 1870.

6. Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøjeste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, 1870, 136 ff, 195 ff, 221 ff, 547 ff, 794 ff, jfr. Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg af 1904, V, 671.

7. GR. 1897-98, 362 ff.

8. Dansk Kirketidende, 17/2 - 1897, jfr. J. H. Monrad: Folkekirkelige Overvejelser, 1902, og P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 76 f (herefter cit. MP. II).

9. GR. 1903-04, 104 ff, 113 ff, 118 ff.

10. MP. II, 119.

11. Sst. 205 f, 130ff.
12. Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg af 1904, IV, 690 ff.
13. MP. II, 182.
14. Cultusministeriets arkiv (Rigsarkivet), 1. Dept. 3 J 1286.
15. Sst. jfr. papirer i P. Madsens privatarkiv (Det kgl. Bibliotek), Add. 1165 4° og MP. II, 233.
16. Sst. 220 ff.
17. GR. 1910-11, 71 ff.
18. Sst. 1903-04, 111, 457, 484ff, jfr. MP. II, 98.
19. GR. 1911-12, 380 ff.
20. MP. II, 185, 240 ff.
21. Sst. 244 f.
22. Sst. 251 ff.
23. Sst. 262 f..
24. Sst. 241, 244.
25. Jfr. hans mange breve til Ingeborg Appel, delvis udnyttet i MP. II, passim, jfr. C. Trock i Dansk teologisk Tidsskrift 1952, 169f; 1955, 152f, 168f, og Margrethe Christiansen: Jacob Appel. En mand og hans arv, 1970, 240ff.
26. Dokumenterne stammer dels fra Appels privatarkiv i Rigsarkivet (nr. 5050, pakken: Diverse Korrespondance) – for tilladelse til benyttelse takker jeg lektor Ingeborg Appel – dels fra en samling papirer jeg for år tilbage fik som gave fra Jaruplund i Sydslesvig. Der skelnes ikke her mellem de to grupper af aktstykker; det vilde være uden saglig betydning så meget mere som begge nu er forenet i Rigsarkivet. Af Ostenfelds breve er enkelte – helt private – bemærkninger udeladt.
27. Ideen stammer vist oprindelig fra Morten Larsen der lige før sagsanlægget antydede den, 23/8 - 13, jfr. Bavnén, 3/9 - 13 og Dansk Kirke-tidende, 26/10-13, jfr. MP. II, 282.
28. MP. II, 274, 283.
29. Berlingske Tidende, 1/1 - 15.
30. Frit Vidnesbyrd, 1/8 - 15, jfr. MP. II, 287.
31. Sst. 303.
32. Chr. Ludwigs: Kirkepolitiske Breve, 1930, 16 ff, jfr. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-Bisper, 1954, 228 f og MP. II, 287, især note 209.

Nr. 1

• Kjære Appel!¹

Nu har vi to ikke konfereret saa ofte i det sidste Halvaar som i den foregaaende Tid, og jeg kan ikke sige andet end at jeg savner disse Konferencer. Det vil jo ikke sige, at Du og jeg altid var enige og altid saa paa en Sag med de samme Øjne, men jeg havde paa Fornemmel-sen, at Du forstod mig, og Forstaaelse er jo en Forudsætning for at man

kan finde hinanden. Jeg ved ikke, om jeg har sagt Dig det saadan før, men jeg har paany gjort den triste Erfaring, at saadan er vi Mennesker, in casu jeg, at vi skjønner mest paa det, vi savner og det taler just ikke til vor Fordel. Ja, naar jeg ser tilbage paa det Aar, som nu er ved at gaa ud, da har der været Tider, hvor jeg spurgte mig selv, om jeg nu ogsaa var paa min rigtige Plads, og der formede sig saa som et Spørgsmaal, om Du havde gjort mig en Tjeneste eller en Bjørnetjeneste ved at gjøre mig til Biskop. Det er ikke at forstaa saaledes, at jeg fortryder det Skridt jeg har taget – saavidt jeg kender mig selv, vilde jeg, naar Omstændighederne var de samme, gjøre det samme. Men jeg kan ikke sige andet end at det piner mig undertiden at skulde [!] give mig af med Kirkepolitik. Som Mennesker faar deres kjønneste Side frem i Sygdom, saaledes synes jeg, at de faar deres grimmeste frem, naar der gaar Kirkepolitik i dem – ogsaa Mennesker, man ellers sætter højt – jeg tænker paa Eksempler fra de mest modsatte Lejre – I en Henseende tror jeg imidlertid, at jeg har gjort Fremskridt, nemlig i Haardhudethed. Det gjør yderst sjælden det mindste Indtryk paa mig, hvad the gentlemen of the press – den verdslige og kirkelige – siger om mig, og ræsonnerer saaledes: der er i vore Dage en Arbejdets Fordeling: nogle skal handle – andre skal skrive i Anledning af, hvad andre foretager sig, og jeg priser mig lykkelig ved at høre til første Afdeling².

Kan Du huske, hvad vi talte om undertiden, om at finde tilbage til sin tidligere Gerning; jeg gad vist, om Du nu ikke forstaaer mig bedre.

Jeg tænker paa en Jyllandstur først i Marts, nogle Dage og kommer maaske ogsaa en Visit til Askov, om det kan lade sig gøre.

Vil Du nu hilse Din Kone³ mange Gange fra os; min Kone⁴ sender hjertelige Hilsner. Jeg haaber, at Du ikke kommer til Kjøbenhavn uden at se herind.

Og saa en god og glædelig Jul for Dig og alle Dine!

Din hengivne

H. Ostenfeld⁵

21/12 13

1. J. C. L. Appel (1866-1931), forstander for Askov højskole 1908-28, kultusminister 1910-13, undervisningsminister 1920-22, tillige kirkeminister 1922-24.

2. Siden sagsanlægget mod Arboe Rasmussen (og Ostenfelds samtidige udtalelser, jfr. nr. 2, note 1) blev bisperne, især Poulsen og Ostenfeld, tit udsat for skarp kritik i den mere venstreorienterede eller grundtvigske presse. Ostenfelds ofte barske afvisning af og mange konflikter

med journalister var i øvrigt legendarisk berømt, jfr. N. J. Rald: Set fra Smallegade, 1961, 45.

3. *Ingeborg Appel*, f. Schrøder (1868-1948).

4. *Karen Bolwig Ostenfeld*, f. Dahl (1869-1954).

5. *H. Ostenfeld* (1864-1934), biskop over Sjællands stift 1911-23, over Københavns stift 1923-34.

Nr. 2

29/12 13

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev, som jeg, da jeg i Aften har lidt Tid, vil besvare straks. Jeg er ganske enig med Dig i Biskoppens Forhold til Ordinanden, men jeg forstaar ikke, at dette skulde udelukke et Præsteløfte eller rettere et Ordinationsløfte, som udtrykte Ordinandens Stilling overfor det Kirkesamfund, i hvilket han modtog en Præstestilling; det er et Punkt, hvor jeg aldrig har forstaaet Dig, som mener, at et Løfte skulde virke hindrende og bindende for den, der har aflagt det. Tænk en Gang paa Ægteskabsløftet, som dog ikke er nogen Hindring for mig i at elske min Kone. Mit Ønske med Hensyn til Præsteløftet er, at det skal være et synligt og offentligt Udtryk for det, som foregaar personligt mellem Ordinator og Ordinand. — Hvad mine Udtalelser i Ryslinge angaar¹, saa var Poulsen² stødt over dem og med Rette, for de var vendt mod ham, og jeg kan ikke forstaa, hvorledes man af dem kan faa ud, at jeg har kritiseret Din Stilling i den Sag, hvor jeg stadig er enig med Dig, kun med den Undtagelse, at Du begik en Formfejl ved ikke at sende de 3 Medlemmers Henvendelse ad officiel Vej tilbage til Menighedsraadets Erklæring³. Jeg har ment tidligere og mener endnu, at Rettens Vej i aandelige Spørgsmaal er den daarligste, men man kan blive tvunget ind paa den, og det mener jeg, at vi blev. Jeg mener nemlig, at A. R.[s] Forflyttelse *indenfor* Folkekirken vilde virke — ikke bare indenfor Landsforbundet — men i vort Kirkefolk i det hele som en Godkendelse, og en saadan vil jeg ikke være med til. Jeg kan sige, at Sagen vilde aldrig have ligget saadan i Sjællands Stift, thi der vilde jeg efter Visitats og personlige Forhandlinger med Manden, naar jeg var kommen til det Resultat, at han ikke kunde være Præst, have sat min Stilling ind paa at faa ham fjernet, men nu forelaa der kun de vage og udflydende Erklæringer fra Biskop Poulsen⁴. — Den Mistro fra Biskoppernes Side, Du klager over, har jeg ogsaa mærket adskillige Gange, og har bekjæmpet den af et godt Hjerte, og der vil ogsaa komme den Tid, da man ser, at Du havde Ret⁵.

Men nu synes Du, at Kursen er lagt helt anderledes end før, og at det er saa forkert med Tanken om understøttede Menigheder udenfor Folkekirken⁶ – og det forstaar jeg ikke. Da Valgmenighedsloven kom, gjaldt det om at bevare den aandelige Enhed, medens den økonomiske brast. Her gjælder det om at konstatere den aandelige Kløft – men lad saa den økonomiske Ramme bestaa. Hvorfor dog ikke give Menigheden i Vaalse, som vil have A. R.⁷, Understøttelse? hvorfor skal de være Martyrer? Min Tankegang er: Vælger en Menighed en Præst, som Biskoppen ikke kan give Kollats, maa den løse Stiftsbaand til en anden Biskop, som er villig. Findes ingen villig, maa Præst og Menighed indrette sig udenfor Folkekirken med Understøttelse. Kan man ikke gaa ud fra, at naar ingen af de 7 Mænd, der er valgt til Tilsynsmænd, mener at kunne give Anbefalingsskrivelse, saa hører vedkommende ikke hjemme indenfor Folkekirken? Det forudsætter Bispevalg⁸ – ja, men vi maa hjælpe os som vi kan, indtil vi faar dette. – Jeg kan ikke indse, at dette er noget som strider mod Lov af 1/4-11⁹, som angaar Frimenigheder, med hvem vi føler os trosenige. Det er en Begyndelse til en Dissenterlov, men den maa da al Retfærdighed kræve, at vi faar en Gang.

Jeg ønsker ikke en bornert og forsumpende Folkekirke med Tvang for Forskning, jeg tror, at det vilde være en Ulykke mest for Folkekirken selv, men der maa alligevel være Grænser for Lærefriheden: Fornægter en Mand Barnedaaben, er man straks klar over, at hans Plads er udenfor Folkekirken, men forkynder en Mand en saa aandelig, for ikke at sige luftig Kristus, at man slet ikke kan kjende ham, saa maa han ogsaa finde sig i, at han ikke kan være Præst. Og vil Du saa sige, at jeg tager mere afgjort Stade nu overfor A. R. end før, saa vil jeg sige: ja det gjør jeg, og jeg skal sige hvorfor. Hans Foredrag i Studenterforeningen har jeg ikke været tilbøjelig til at tage bogstavelig, men som en Eksplosion. Nu var han imidlertid sidste Vinter Medarbejder ved det unitariske Blad. I dette bebrejdede en Indsender ham, at det var mindre Spørgsmaal, han gav sig af med. Herpaa svarede han, at hans Interesse laa ikke i de mindre Spørgsmaal (Jomfrufødslen), men vilde man spørge om hans Interesse, saa laa den klarest udtalt i Foredraget »Dogmekirken og Vejen frem«¹⁰. Se naar Manden 2½ Aar efter sit Foredrag forlanger, at dette skal tages bogstaveligt, saa maa man følge ham, og saa kommer P. Madsens Kritik af dette til at staa ved Magt¹¹.

Derfor siger jeg: lad ham og den Menighed, der vil have ham, faa Pengene – men aandeligt Fællesskab har vi ikke.

Ja jeg foretrækker ogsaa det levende Ord til dette Brug, men i Mangel af bedres Havelse er en Fyldepen nyttig.

Modtag sammen med Din Hustru Ønsket om et godt Aar 1914,

Din hengivne

H. Ostenfeld

1. Under et præstekursus i Ryslinge optog F. J. Borgbjerg et interview med Ostenfeld (Social-Demokraten 23/8 - 13 – otte dage før bisperne anlagde sag mod Arboe Rasmussen) der erklærede at bisperne vilde sætte deres stilling ind på at få en principafgørelse, men at en retssag var en »meget uheldig« løsnings; selv var han tilhænger af frikirken – som vilde blive realiseret en gang i fremtiden, men ikke nu havde folkeflertallet for sig. Til Politiken (25/8 - 13) sagde Ostenfeld at gik ministeriet imod biskop Wegener vilde han selv nok kunne være præst, men ikke biskop i folkekirken, jfr. H. Ostenfeld: Om Præsteløftet, 1912, 8: der kan være tilfælde hvor man for menighedens skyld må skride til »Retsforfølgelse af en Præst for Tros og Læres Skyld«. Se iøvrigt F. C. Krarups Breve til Lyder Brun, udg. af P. G. Lindhardt, 1960, brev nr. 21 (23/12 -13), jfr. MP. II, 258.
2. A. S. Poulsen (1854-1921), biskop over Viborg stift 1901-21. Også i en embedserklæring (7/7 - 13, MP. II, 255) ytrede Ostenfeld sig skarpt om Poulsens hidtidige fremgangsmåde overfor Arboe Rasmussen.
3. Se p. 106, jfr. Dansk Kirketidende 14/12 - 13 og MP. II, 251f.
4. Sst. 230 ff, 238 f, 254, 256.
5. Nemlig i at stille Arboe Rasmussen-sagen »i Bero«, 3/8 - 11, GR. 1911-12, 153 f, jfr. MP. II, 238.
6. I Fyns Venstreblad (12/12 - 13) antydede Ostenfeld (jfr. p. 107) at bisperne som betingelse for at standse retssagen mod Arboe Rasmussen kunde tænke sig at gøre Vålse til statsstøttet frimenighed udenfor folkekirken, jfr. MP. II, 274.
7. N. P. Arboe Rasmussen (1866-1944), sognepræst i Skibsted-Lyngby 1897-1916, i Vålse 1916-20.
8. Det kirkelige udvalg af 1904 havde overvejet »kirkelige« bispevalg (Forhandlinger, V, passim), og det samme krævede Kirkeligt Landsforbund; andre ønskede »demokratiske« bispevalg, et standpunkt som – især takket være Appel – sejrede ved bispevalgsloven af 30/6 - 22, GR. 1921-22, 741 f, jfr. MP. II, 274, 282 f.
9. GR. 1911-12, 71ff, jfr. p. 105 og MP. II, 212f.
10. Protestantisk Tidende, 1/11 - 12, jfr. MP. II, 228 f, 248. I et brev til Nic. Blædel (21/3 - 14) kalder Arboe Rasmussen det omtalte foredrag sit »Hjertebarn«. Disse breve – som tilhører fru Inger Blædel – var mig ikke bekendt under udarbejdelsen af MP. II; de giver vigtige bidrag både til sagens enkeltheder og til Arboe Rasmussens vurderinger af den.
11. P. Madsen (1843-1911), professor i dogmatik og nytestamentlig

exegese 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11. Madsens embedserklæring under første fase af Arboe Rasmussen-sagen findes i GR. 1911-12, 94 ff, jfr. MP. II, 234.

23/1 - 14 meddelte Højskolebladet at Askov valgmenighed havde indbudt til et møde af valgmenighedspræster og to repræsentanter fra hver valgmenighed; Enevold Terkelsen fra Herning skulde indlede. 6/2 - 14 oplystes (sst.) at mødet havde fundet sted, at der skulde holdes endnu et møde, og at der var nedsat et arbejdsudvalg af J. Appel, P. Boisen¹, H. F. Hansen², A. Højmark³, C. Koch⁴, Christine la Cour⁵ og E. Terkelsen⁶.

Fra mødet foreligger to opskrifter til indlæg med Appels hånd, og to adresse-udkast; det første er skrevet af Appel, det andet med en ukendt hånd, men med indskud af Appel.

1. *P. B. T. Boisen* (1845-1920), valgmenighedspræst i Kerteminde 1886-1920.
2. *H. F. Hansen* (1854-1921), statskonsulent for plantekultur, lærer ved Askov højskole 1884-93, leder af forsøgsstationen sst.
3. *A. Højmark* (1865-1944), valgmenighedspræst i Århus 1904-43.
4. *C. Koch* (1860-1925), valgmenighedspræst i Ubberup-Gørlev 1895-1925.
5. *Christine la Cour*, f. Marstrand (1851-1927), enke efter fysikeren P. la Cour i Askov.
6. *E. Terkelsen* (1865-1935), valgmenighedspræst i Herning 1904-35.

Nr. 3

Det kirkelige Møde i Askov 28.-29. Januar 1914

De fri folkekirkelige Menigheder, altsaa Valgmenighederne, har jo efter Loven ingen anden Frihed end Sognemenighederne, naar undtages Kaldelsen af Præsten, der jo dog skal have kgl. Stadfæstelse efter ministeriel Indstilling.

§ 8 i Lov om Valgmenigheder lyder saaledes: Valgmenigheden afholder selv de med dens særlige Stilling forbundne Udgifter.

Alle de folkekirkelige Pligter maa en Valgmenighed paatage sig, men ingen af de folkekirkelige økonomiske Goder bliver den til Del.

Saadan er Stillingen til Folkekirken.

Efter Lov af 1911 om de evangelisk-lutherske Frimenigheders Stilling til Folkekirken, er der hovedsagelig kun den Forskel paa Valgmenighedspræstens og Frimenighedspræstens Stilling, at den første kan foretage Ægtevielse med Lovens Gyldighed, den anden ikke. Det betyder jo, at Valgmenighedspræsten er en borgerlig Embedsmand i et enkelt Tilfælde, og det kan Frimenighedspræsten ikke være.

At vi overhovedet har Valgmenigheder skyldes Trangen til at være med i en fri Menighedskreds, der raader for, hvem der skal optages og hvem der ikke skal optages i Menigheden, og for Præstevalget.

Dette betales med den dyreste Pris folkekirkelig set, idet jo endog-saa Præstelønnen skal udredes af Valgmenigheden, selvom den ingen Kirke har.

Det maa aabenbart værdsættes højt i vore Valgmenigheder at bevare Stillingen indenfor Folkekirken. — Fællesskabet er der lagt megen Vægt paa.

Saadan er den historiske Stilling.

Men dette medfører jo ikke, at der i Folkekirken kan ske saadanne Forandringer, at Spørgsmaalet rejser sig, om Fællesskabet er af saa stor Værdi, at man vil blive trods disse Ændringer.

Der er ofret meget paa at bevare Fællesskabet; derfor er det maaske blevet mere dyrebart, end det ellers vilde være blevet.

Nr. 4

Det kirkelige Møde i Askov 28.-29. Januar 1914

Grunden til at Mødet er sammenkaldt. Særlig det Ansvar, som Valgmenighederne har derigennem, at de har valgt at staa i Folkekirken samtidig med at de dannede fri Menigheder.

Valgmenighederne har styrket Folkekirken ved at blive i den. — Og under de nuværende Forhold støtter Valgmenighederne indirekte den folkekirkelige Styrelse ved ikke at rejse nye Krav.

Det er jo gaaet saadan med de kirkelige Frihedslove, at de efterhaanden er vel ansete af alle kirkelige Lejre undtagen af det stivede Centrum.

Dette gælder baade Præster og Lægfolk.

Men man vil naturligvis sige: det er fordi de Krav Lovgivningen har imødekommet er rejst fra kirkelig vaagne Krese. Selv om det kun var

et Mindretal, der bar Kravene frem, har det dog været almenværdifulde Krav.

Nu er den stærke Bevægelse oppe, fordi at det, der kræves, kommer fra en Trang, der ikke hører hjemme i særlig kirkelige Krese, i Menigheder med et stærkt udviklet Menighedsliv.

Det er klart, at saadanne Krav rent umiddelbart vil mødes paa en anden Maade, nemlig af dem, der betragter Folkekirken som et Trossamfund.

Det gælder nu om Præstefrihed og en liturgisk Frihed, som af de fri folkekirkelige Medlemmer er sat i anden Række; de personlige Friheder er sat først.

Længe har Kravene staaet paa Forhandlingernes Dagsorden. Nu synes Handlingens Tid at være inde.

1881 blev Kravene formede paa Askovmødet¹.

Valgmenighederne har levet ret tilfredsstillende under den hidtidige Ordning. Uroen er ikke kommet fra dem – før nu.

Askov 3. Frihed til at vælge Salme- og Alterbog.

Dette er tilfredsstill. løst m. H. t. Kravene indenfor selve Valgmenighederne².

Der foreligger jo intet Krav fra kristne Menigheder.

Askov 4. Børns Altergang, Anord. 1/2 1909³.

Her en stor Forandring fra R. Lunds Dage⁴.

Askov 5. Frihed for Biskopperne til at ordinere Mænd, der ikke har de sædvanlige Betingelser. Har der meldt sig en Menighed med bestemt Krav?

Det kirkelige Udvalg har tiltraadt Kravet⁵.

Men et Tilfælde maa først foreligge.

Askov 6. Særlig Prøve. Derom gælder det samme – Adgang til theol. Emb[edseksamen] uden for Studenter kan opnaaes.

Askov 7. Borgerligt Ægteskab kommer snart⁶.

Askov 8. Brugen af Kirkerne tilladt⁷.

Askov 1. Præsteløftets Ændring. Forhandlingen herom har været standende. Fordelen ved det gamle Biskoppernes Forslag⁸.

Hvordan gaar Ordinationen til?

Præsteløftet ikke det afgørende.

Det er Bisperne.

Præsteløftet betegner formelt Enheden i Folkekirken, noget uvigtigt.

Gr. 1859 om Bisperne⁹.

Hertil kræves Bispefrihed. A.-R.Sagen havde været givet hertil.

Menigheden løse Stiftsbaand¹⁰.

En Biskops Udtalelse¹¹.

Loven af 1911 er en Indledning dertil.

Lægfolket deltage. Ordination ske i Menigheden¹².

De »7« Folkekirker.

Valgmenighederne har i Reglen »gamle« Præster.

1. Jfr. p. 103.

2. Lov om Valgmenigheder (15/5 - 03) kender ingen sådan bestemmelse; der må hentydes til almindelig praxis eller måske til kgl. anordn. af 23/4 - 09, GR. 1909-10, 84 f.

3. I kgl. anordn. af 1/2 - 09 § 8 (sst. 19 ff) er altergang for ukonfirmerede tilladt »i særlige Tilfælde«.

4. R. Lund (1827-89) der 1871 blev valgmenighedspræst på Mors mistede 1883 sin anerkendelse – og menigheden blev frimenighed – bl.a. fordi han ikke vilde afstå fra børnealtergang, jfr. Fem Aalborg-Biskopper, 1954, 42 ff.

5. 31/10 - 06 vedtog det kirkelige udvalg (Forhandlinger V, bilag 10, § 1) at der kunde dispenseres fra de foreskrevne embedsprøver, når »en Biskop af Hensyn til en bestemt Menigheds Tarv indtrængende anbefaler en Mand til Præst for denne, og naar den vedkommende paa fremragende Maade har vist sig i Besiddelse af de Egenskaber, der kræves til Præstegjerningen«. Dette er kimen til den midlertidige lov om adgang til præsteembede (28/6 - 20, GR. 1919-20, 699 ff) og adgangsloven af 30/6 - 22 (sst. 1921-22, 696 ff).

6. Forslag om obligatorisk borgerlig vielse fremsattes af Venstreregeringen 1902 (jfr. MP. II, 95), men gennemførtes ikke; det genfremstattes af den radikale regering 11/4 - 19. (Rigsdagstidende 1918-19, Tillæg A, 5262 ff), også nu uden resultat; ægteskabsloven af 30/6 - 22 (GR. 1921-22, 618) indførte den valgfrie ordning.

7. Lov om Brugen af Kirkerne, 15/5 - 03, GR. 1903-04, 113 ff, jfr. lov af 1/4 - 11.

8. Må hentyde til Forslag til Præstevielsesritual, udarbejdet af Danmarks Biskopper, 1912, jfr. MP. II, 244 f.

9. I Den christelige Børne-Lærdom (april 1859, jfr. Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter (ved Holger Begtrup), IX, 490 ff) udvikler Grundtvig sine tanker om præstefriheden i den folkekirke der har »Skin« af en evangelisk-luthersk bekendelseskirke; han advarede mod at træde ud af den, og det kunde bl.a. undgås ved at give »Bisperne i den fri Folke-Kirke den uundværlige Frihed til at ordinere efter deres Overbevisning, og følgelig ogsaa til at nægte Ordinationen, hvor de ikke tror med god Samvittighed at kunne meddele den«. Tilsvarende måtte alle »Kandidater«, som »har naaet den bestemte Alder, have Lov til at lade sig ordinere af hvilken Biskop i Folke-Kirken de dertil kan formaa«.

10. Stiftsbaandsløsning sammenknyttedes efter Appels forslag med

bispevalgsloven af 1922, jfr. GR. 1921-22, 742 (§ 6).

11. Hentyder rimeligvis til Ostenfelds udtalelser under mødet i Ryslinge 1913 eller i Fyns Venstreblad samme år, jfr. nr. 2, note 1 og 6.

12. Forslaget er optaget i Forslag til Præstevielsesritual, udarbejdet af Biskopperne i den danske Folkekirke, 1915, 24.

Nr. 5

Spørgsmaalet om ved Lovgivningen at give den folkekirkelige Styrelse Ret til at tillade en Sogne- (eller Valg)menighed og dens Præst at foretage bestemte, men andre Ændringer i Ritualet end Menighedsraadslovens § 16 tilsteder, kan efter Udvalgets Skøn, ikke ventes ført til nogen Løsning, før der fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst foreligger bestemt formede Krav.

Ved Præstevielse bortfalder Præste- og Ordinationsløftet.

Ordinanden har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.

En Sognemenighed (eller Valgmenighed) med sin Præst kan løse Stiftsbaand til en Biskop, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg)menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med dem, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

Nr. 6

I Betragtning af hele den foreliggende kirkelige Situation finder vi Tiden egnet til at ansøge det høje Ministerium om følgende tre Ting:

1) Præsteløftet og Ordinationsløftet afskaffes og det overlades til Ordinador at afgøre, om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket [Appel: og villig] til at være [Appel: tjene som] Præst i den danske Folkekirke [Appel: Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden saa vel af Ordinador som Ordinand]. Hvor en Præst og Menighed er enig derom kan de betragtes som løste fra Præste- og Ordinationsløftet [sidste punktum atter overstreget]. Stiftsbaandet kan løses, hvor en Biskop ikke ønsker at være Tilsynsmand for en Præst og Menighed. Hvor ingen Biskop vil være det for en Præst og

Menighed, kan Ministeriet beskikke en anden Præst i Folkekirken [Appel: som dertil maatte være villig] som Tilsynsmand for vedkommende efter Ansøgning.

2) Vi ansøger Ministeriet om at hvor en Præst og Menighed søger derom, maa der gives dem Tilladelse til at døbe i Faderens, Sønnens og Helligaandens Navn uden Brug af Trosbekendelse.

3) Naar en Præst og Menighed ansøger derom kan der gives dem Tilladelse udover § 16 i Menighedsraadsloven til en Daab i Navnet Faderens, Sønnens og Helligaandens uden Brug af Trosbekendelse.

Vi andrager det høje Ministerium om, at der i Tilfælde af, at en Præst og Menighed ansøger derom, maa gives Tilladelse til at døbe i Navnet Faderens, Sønnens og Helligaandens uden Brug af Trosbekendelsen. Dette er en Udvidelse af den Ritualfrihed der er tilladt i Menighedsraadslovens Paragraf 16¹.

Vi foreslaar [Appel: udtaler os] ikke [Appel: om] Ritualfrihed, fordi der ikke fra den Side, hvor man personlig ønsker det, har været stillet Krav derom.

1. Ønsker et menighedsråd efter aftale med præsten og efter forhandling på et menighedsmøde at der ved gudstjenesten bruges »andre end de autoriserede Salmebøger ... eller foretages mindre Ændringer i Liturgi og Ritualer, maa Biskoppens Tilladelse dertil indhentes«, GR. 1911-12, 389 f, jfr. kgl. anordn. af 23/4 - 09 (sst. 1909-10, 84 f) at bisperne kan tillade »mindre Ændringer« i liturgien hvor præst og menighedsråd er enige derom. 1912-lovens § 16 er identisk med 1922-lovens § 25.

Nr. 7

Ryslinge d. 4/2 1914

Kære Forstander Appel.

Jeg vil gerne bringe Dem og Deres Hustru en Tak for venlig Gæstfrihed.

Mødet var jeg glad ved, og Resultatet synes mig det bedste. For alt for mange af Deltagerne var Spørgsmaalene endnu dunkle. At tage en Beslutning efter en 1ste Behandling vilde kun have voldt Fortrydelse.

Opgaven er jo ingenlunde let, at finde en Måde hvorpå Forkyndelsesfrihed og Handlingsfrihed kan følges ad i Folkekirken. Det bliver vist nok nødvendigt at indskyde et personligt Mellemed, en Stødpude,

mellem Staten p. d. e. S. og Menighed og Præst p. d. a. S. Derfor tiltaler Deres Forslag mig mere og mere, jo længere jeg tænker derpå. Nogle Forandringer var dog vist heldige. I St. f. Forholdstal ved Bispeudnævnelse, vilde jeg foretrække den gamle Ordning. Men så skulde de Præster og Menigheder, der ikke vilde have nogen af Statens Bisper til Tilsynsmænd, kunne vælge en hvilken som helst af Folkekirkens Præster til Valgbiskop. Det vilde jo sikkert også virke gavnligt på Statens Valg, da man må forudsætte, at den ikke ønsker altfor mange Valgbisper.

Kerteminde-Præsten¹ er vist ikke så slem. Allerede på Vejen Station var han ikke bange for *to* forskellige »Dåber«, en med og en uden Trosbekendelsen². Standpunktet er altså forladt i Princippet. Han vilde ikke kristeligt kunne forkaste en Døb i de tre store Navne, og derfor kunde han også anerkende en sådan Døb folkekirkeligt. Mon det ikke vilde gå ham på samme Måde overfor en Døb i f. Eks. det andet store Navn? Iøvrigt havde han sagt til Alf. Povlsen³ d. 2den d. M., at det nedsatte Udvalg naturligvis måtte se at blive enigt.

Med venlig hilsen til Dem, Deres Hustru og min Kusine, Karen Bardenfleth⁴.

Deres hengivne
Johannes Monrad⁵

1. P. Boisen.

2. Jfr. p. 120, 141, 158f.

3. A. Povlsen (1852-1934), forstander for Ryslinge højskole 1884-1927.

4. Karen Bardenfleth (1892-1972), missionær i Indien 1921-51, priorinde på Vemmetofte 1952-67.

5. J. Monrad (1876-1948), lærer ved Ryslinge højskole 1903-17, forstander 1917-29, sognepræst i Kølstrup 1929-46.

I løbet af februar 1914 fik Appel nedenstående (trykte) adresse færdig, men inden han forelagde den for udvalgets medlemmer må han (jfr. nr. 9 - 12) have foreslået at lade punkt 5 udgå – formentlig i forventning om at regeringen (jfr. p. 117f.) havde planer om at indføre obligatorisk borgerlig vielse ved lov – og han har også ændret punkt 1; dels fremgår det af Højmarks brev (nr. 13), dels af en note til den endelige adresse om at den til valgmenighederne udsendte text (for større klarheds skyld) lød således: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinador at afgøre, om Ordinanden er skikket til at tjene som

Præst i den danske Fokekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden, saa vel af Ordinator som Ordinand«. Denne formulering går tydeligt tilbage til Appel (nr. 6); derimod er ønsket om frihed til dåb uden trosbekendelse (sst.) blevet opgivet, måske fordi det – når andre grundtvigianere protesterede derimod (jfr. nr. 13, note 2) – lød for udfordrende, og man har nøjedes med at henvise til eventuelle ændringer i menighedsrådslovens § 16, uden direkte at sige hvad disse ændringer gik ud på, skønt dåb uden trosbekendelse var noget centralt som skulde muliggøre Arboe Rasmussens forbliven som præst, jfr. nr. 42-45.

Nr. 8

Udvalget foreslaar, at der indsendes følgende Andragende til Regeringen:

1. Præste- og Ordinationsløftet ophæves.
2. En Kandidat, der skal præstevies, har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.
3. En Sogne- (eller Valg-)Menighed med sin Præst kan løse Stiftsbaand til enhver af Landets Biskopper, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg-)Menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med den, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

4. Der gives den folkekirkelige Styrelse Ret til paa Andragende fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst at anerkende bestemt formede Ritualer, som indeholder Ændringer ud over saadanne, som Biskoppen kan tilstede i Henhold til Menighedsraadslovens § 16.
5. Der forelægges snarest mulig et Forslag om Indførelse af alm. borgerlig Ægteforening, saaledes at den kirkelige Indvielse af Ægte-skabet bliver valgfri og intet har med den borgerlige Anerkendelse af dette at gøre.

Nr. 9

Kære Forstander Jac. Appel! Jeg har intet at indvende mod den tilsendte Form.

M. H. t. Spørgsmaalet om Præsters Adgang til at underskrive Andragendet bemærker jeg, 1) at det jo ikke var saa rart, om kun en ganske lille Flok Præster skrev under; i saa Fald var det maaske bedre, om Valgmenighederne stod alene. 2) Dernæst, at Underskriverne i saa Fald blev et noget uensartet Korps: Valgmenighedspræster, Repræsentanter for Valgmenigheder og endelig Sognepræster¹.

Men jeg kan iøvrigt godt gaa med.

Med venlig hilsen!

Deres hengivne

Carl Koch

Ubberup 2. Marts 1914

Jeg kan gaa med til at lade Punkt 5 gaa ud,

Ubberup 5. Marts 1914

Carl Koch

1. Det fremgår flere steder at man overvejede at lade adressen underskrive også af sognepræster, men opgav det, bl. a. fordi de pågældende menigheder jo ikke kunde forudsættes som helhed at ville gå med, jfr. p. 124.

Nr. 10

Kjerteminde 2/3 14

Kære Forstander Appel!

Ja, jeg går villigt ind på, at også andre Præster får Lejlighed til at underskrive vort Andragende.

Ej heller skal jeg gøre Indvending imod »Kandidat« o. s. v. istedetfor »Ordinand« eller imod, at Punct 5 taler om, at et Forslag forelægges istedetfor, at en Lov gives. Men jeg beder rigtignok om, at dette med »rent juridisk Præg« ikke udgår, hvorpå jeg lægger så megen Vægt, at jeg ikke synes, jeg kan være med til at bede om Indførelse af almindeligt borgerligt Ægteskab uden Værn for dem, der vilde ønske kirkelig Vielse, imod et Slags »Vielser« forud for Kirkens. Derimod er jeg villig til, hvis Betænkelighederne imod dette Krav skulde være *for* store, til at underskrive vort Andragende med Punct 5 helt udeladt.

Venlig Hilsen og Tak for begge mine Askov-besøg

Deres

Poul Boisen

Kære Forstander Appel!

Jeg beder om, at der mod Postopkrævning må blive mig tilsendt 400 Expl. af vort Forslag, når det er trykt færdigt. – Og så beder jeg om at få mit Navn trykt med nedenstående Bogstavering

Deres
Poul Boisen

[poststemplet Kerteminde, 2.3.14]

Den foreslaaede Ændringstilføjelse giver jeg min Tilslutning.
Kjerteminde 12/3 - 14

Venlig hilsen
Deres
Poul Boisen

Nr. 11

Aarhus, d. 3de Marts 1914

Kære Appel!

Tak for sidst! Jeg er godt tilfreds med Deres Redaktion og har ingen Bemærkninger at gøre. Men jeg beder meget om, at vort Forslag ogsaa maa blive sendt til Valgmenighederne i Aal pr. Oksbøl og i Grimstrup. Jeg traf Præsten fra Oksbøl og han og flere af Menigheden var ked af, at de ikke havde faaet Indbydelse til Mødet, vi betragtede dem ikke som ægte, mente de. Jeg lovede ham bestemt, at de skulde faa vort Forslag og beder Dem derfor sende det og tillige til Grimstrup¹. Dette med Sognepræster og Kapellaner har jeg i og for sig intet imod, men vil det ikke se mærkeligt ud, at vi er der med Menigheder og de uden. Jeg har forresten ogsaa faaet Forespørgsler i den Retning.

Venligst Hilsen til Dem og Deres Hustru med Tak

Asger Højmark

Kære Appel!

Jeg har intet imod, at Punkt 5 udgaar. Men jeg synes, at da Å og G. er Valgmenigheder er det urigtigt at forbigaa dem og var det urigtigt første Gang uanset om Gjørup er enig med os eller ej.

Venligst Hilsen

Asger Højmark

[poststemplet Aarhus 5.3.14]

1. 1912 blev K. Gjørup (1879-1936) – jfr. Højmarks brevkort til Appel af 5/3 - 1914 – valgmenighedspræst i Aal, takket være Appel der anså ham for grundtvigianer; det var dog en misforståelse, og da han sluttede venskab med den yderliggående missionske sognepræst måtte han 1914 fratræde stillingen; han blev siden sognepræst i Køge, jfr. Asger Højmark og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder, 1944, 322. I Appels koncept til adressens endelige form findes følgende (overstregede) bemærkning: »Naar Valgmenighederne i Aal og Grimstrup ikke var indbudt til Mødet, skyldtes det, at disse Menigheder formentlig betragter sig selv som en rent foreløbig Foranstaltning begrundet paa Vanskeligheder i Forholdet til Stedets Præst«!

Nr. 12

Herning 6/3 1914

Kære Appel

Jeg for min Del har intet imod, at det sidste punkt udgår. Men er punkt 3 ikke omredigeret? Stod der ikke, at den kirkelige styrelse efter derom indgivet andragende kunde *udnævne* en præst i folkekirken til at udøve det folkekirkelige tilsyn? Det synes jeg i hvert fald er bedre. Ti egentlig har man vel altid lov til at *andrage*.

Venligst hilsen og selv tak for sidst fra os begge

Din hengivne
Enevold Terkelsen¹

Herning d. 7/3 - 14

Ja! men er »villig« på sin plads i den sammenhæng?

Venlig hilsen
Enevold Terkelsen

1. Jfr. Terkelsens oplysninger i Askov Folkehøjskole 1865-1915, udg. 1916 af Foreningen af Askov Lærlinge, 111 ff (dateret 9/7 - 15).

Nr. 13

Aarhus d. 7de Marts [1914]

Kære Appel.

Det første: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves og det overlades til Ordinator at afgjøre om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket? til at tjene som Præst i den danske Folkekirke«, gaar jeg gerne med til og synes særdeles godt om. Det sidste om Præstevielsesritualet synes jeg gaar for meget i Enkeltheder sammenlignet med hele vort Forslag; holder de andre Udvalgsmedlemmer paa det, vil jeg dog ikke modsætte mig det.

Ved at tale med Teilmann¹ og ved at læse »Dansk Kirketidende« (Side 151, Linie 12 flg.) for 8. Marts er jeg kommen til at tænke paa, om vi ikke i vort Forslag skulde have haft med, at Præsterne løses fra Sognebaandet², som det for længst er løst for Lægfolk, men da Boisen vist er Modstander af dette, er det vel for sent at faa det med, hvis der ikke skal holdes et nyt Møde.

Venligst Hilsen

Asger Højmark

1. *J. Teilmann* (1835-1919), valgmenighedspræst i Bering 1876-1919.
2. Dansk Kirketidende, 22/2 - 14, offentliggjorde en adresse fra 91 (mere eller mindre) grundtvigske præster, som tog afstand fra den »tålsomme« folkekirke, hvori man kunde bruge »en anden Daab eller en anden Nadver end den, der er overleveret os i Menigheden« og som bruges i folkekirken. Ligeledes tog man afstand fra at bruge »en tilfældig Retssag« til »en snarlig Indførelse af Frikirken«. Under den løbende polemik om denne adresse hævdede provst J. Nissen (jfr. brev til Appel, 18/7 - 14 og Højskolebladet, 17/7, 24/7 - 14) at det hørte til Grundtvigs præstefrihedsbegreb, at præsterne kun skulde betjene dem de selv ønskede at betjene (Dansk Kirketidende, 8/3 - 14, jfr. MP. II, 275, note 162). Unægtelig var en sådan »kirketugt« – frihed til at sige nej – den egentlige kerne i Grundtvigs krav om præstefrihed.

Nr. 14

Kjære Appel

En hjertelig Tak til Dig og Din Hustru for den rare Dag, vi tilbragte paa Askov. Men saa vilde jeg ogsaa gerne spørge Dig, om bemeldte Forslag ikke snart kommer, og om vi ikke faar det tilsendt, saa at et Bispemøde kunde berammes. Jeg forstod Dig saaledes, at det snart vilde blive sendt til Biskopperne. Og saa vilde jeg gerne spørge Dig: hvorledes har I tænkt, at disse Grundsætninger skulde træde ud i Livet og komme til at virke? Ved en Lov? ved en Resolution? eller hvor-

ledes? Det staar mig ikke rigtig klart, hvorledes det kan lade sig praktisere.

Jeg synes, at det var rigtig rart at komme til at tale sammen nu igjen; de Tanker vi har om Kirke og Kristendom er ikke fotografisk ens, men just heller ikke mere forskellige end at jeg synes, at for min Part i det mindste bliver en Samtale frugtbar. Jeg vilde ønske, at vi havde Lejlighed til noget mere at skifte Ord.

Men vil Du nu ikke en Gang med det første svare mig paa mine Spørgsmaal.

Med en kærlig Hilsen til Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

26/3 14

Kort efter Ostenfelds besøg på Askov – sidste halvdel af marts, jfr. Højskolebladet, 3/4 - 14 – ramtes Appel af en dyb depression, formentlig foranlediget af den hårde kritik han på forskellig vis havde været ude for som minister, og han måtte tilbringe flere uger på rekreation i Berner Oberland¹.

I april 1914 må adressen (uden punkt 5 og med punkt 1 rettet i overensstemmelse med Appels sidste redaktion – p. 121f.) være sendt ud til valgmenighederne med anmodning om stillingtagen.

Skønt mærket »Maa ikke omtales i Bladene« blev adressens indhold hurtigt kendt, sikkert fordi en eller flere af valgmenighedsrepræsentanterne på mødet i Askov i januar ikke holdt tæt. I Horsens Venstreblad blev den, stort set korrekt, gengivet 6/3 - 14 – altså *før* udsendelsen – derefter i København, 11/3 - 14, i Vort Samfund (Kirkeligt Samfunds blad), 15/3 - 14 og endelig udførligt i Social-Demokraten, 15/4 - 14².

1. Margrethe Christiansen: a. s. 242 f.

2. MP. II, 282.

Nr. 15

Til adressens fire spørgsmål svarede (i enkelte tilfælde med forbehold eller kun et flertals tilslutning) følgende valgmenigheder Ja: Ågård, Århus, Balle, Bering, Hjarup-Skanderup, Herning-Gellerup, Holste-

bro, Kerteminde, Lemvig, Mellerup, Odense, Ryslinge, Rødding-Krejbjerg, Sdr. Nærbå, Silkeborg, Støvring, Ubberup-Gørlev, Vallekilde, Vejstrup og Vrå. I Bøvling og på Bornholm kunde man ikke enes om at tage stilling; Jørlunde, København og Vejle tog forbehold overfor punkt 3 B; de to sidste afviste punkt 4.

De fleste valgmenigheder gav kort deres tilslutning, men fra andre kom der lidt udførligere kommentarer:

Vrå (14/5 - 14): »dog at vi ikke kan gaa længere end til at give Ordinator anden Ret end at afgøre, om en Lægmand kan tjene som Præst, hvorimod al anden Myndighed peger i Retning af Bispevælde, som vi er imod i enhver Skikkelse«.

Bering (5/5 - 14): »under Forsætning af, at der skabes Menigheden en Ret til at faa en Præst¹, som den ikke føler sig i Overensstemmelse med, afskediget, og at der omvendt gives Præsterne Frihed til at nægte at betjene et Menighedsmedlem« (underskrevet af J. Teilmann og Ole P. Herskind).

Bøvling (27/4 - 14): »Meningerne vare mange!«

Odder (udateret og ikke underskrevet) vilde lave en egen adresse: »Odder valgmenighed ønsker kun at andrage på valgmenighedernes vegne og da om følgende punkter: 1) Præste- og ordinationsløftet ophæves for valgmenighedspræster. 2) Den mand, der udpeges af en valgmenighed som dens præst, har ret til at lade sig ordinere hos den af folkekirkens bisper, han ønsker. 3) Valgmenighederne ønsker sig fritaget for bispetilsyn. 4) Der gives den folkekirkelige styrelse ret til på andragende fra en valgmenighed og dens præst at anerkende bestemt formede ritualer«.

Vallekilde (4/5 - 14): Fra menighedens præst, H. Wulff², indløb en skrivelse der bl.a. berettede: »Igaar havde vi her det Menighedsmøde, som tog endelig Stilling til den af Askov-Udvalget foreslaaede Henvendelse til Regeringen. Resultatet var ikke meget talende. Af ca. 250 tilstedeværende Menighedsmedlemmer stemte 57 for og 5 imod. Det var jo stort Flertal, men den Omstændighed, at saa faa afgav Stemmer, viste, at der var megen Uklarhed hos mange, skønt vi havde drøftet Tingene ret grundigt. Selv anbefalede jeg Andragendet, dog med den Tilføjelse, at jeg ikke i og for sig var stemt for, at Valgmenighederne skulde vedtage nogen Resolution, men naar en saadan skulde formes, fandt jeg, at den foreliggende viste i den rigtige Retning. Men altsaa: Vallekilde Valgmenighed og dens Præst har stemt for Andragendet. Der var forøvrigt en Del, der udtalte sig for Udtrædelse af Statskirken; det var navnlig nogle yngre her fra selve Vallekilde; men hvor mange

de har med sig, ved jeg ikke rigtig. Kun saa meget ved jeg: de er i afgjort Mindretal«.

Møllerup (28/4 - 14): Ja, men menigheden er overvejende stemt for – trods fremskridt i den folkekirkelige lovgivning – at danne frimenighed i en nærmere fremtid.

Aagaard (4/6 - 14): Ja, men »dog blev det fra flere Sider omtalt, at man var noget ængstelig for Biskobvalg, da Biskobstillingen dermed ligesom blev mere en Forgrundsfigur end den nu for Tiden er. Man ønskede hellere en Kontormand end en mere indgribende Hyrde«. Brevet er underskrevet af formanden, Jens Daugaard, men tydeligt præget af menighedens præst, Valdemar Brücker³, jfr. hans artikel i Højskolebladet, 30/7 - 15: »Folkekirkens biskopper har ingen som helst aandelig betydning; de er statsebedsmænd ... Lad os dog hellere paa enhver maade faa understreget, at biskopperne er ministerielle embedsmænd ... men at de skal blande sig mindst muligt i de aandelige anliggender«.

Vejle (18/5 - 14) havde betænkeligheder ved punkt 3 B og punkt 4, hvis hensigten var at »give Adgang udenom Biskopperne til Indførelse af større Ændringer i den gjeldende Ordning indenfor Folkekirken«.

Fra *Ryslinge* skrev T. Rørdam⁴ (6/4 - 14) i Karl Povlsens⁵ forfald, at punkt 1 måtte affattes klarere; ordet »dette« kunde gå både på ordnandens egnethed og på ritualen.

Silkeborg (14/4 - 14) ønskede »bevidnelsen« i punkt 1 udeladt.

Fra *Holstebro* (28/4 - 14) skrev Morten Larsen⁶ om menighedens tilslutning, og tilføjede: »det bliver forhaabentlig sidste Gang, vi har været samlet som Valgmenighed«!

Aarhus, med annex i Skørring (20/4 - 14): menigheden har sagt Ja, »men under megen Modstand, dels fra Frikirkemænd, der ikke vilde lappe paa Folkekirken, dels fra andet Hold, der vilde have Arbo-Rasmussen ud. Desuden maatte jeg (Højmark) love, at tilføje, at Sognemenighederne fik Ret til Afskedigelse af deres Præster«.

1. Der var i disse år ofte diskussion om menighedernes (menighedsrådenes) medvirken ved præsters afskedigelse; på J. C. Christensens initiativ optog Appel i forslaget til menighedsrådslov af 1912 fire paragraffer desangående (med tilslutning fra biskopperne), se Landstingets Forhandlinger 1911-12, 17/11 - 11, 218 ff; Tillæg A, 3157 ff, jfr. MP. II. 238 og min afhandling – Forkyndelsesfrihed – i Præsteforeningens Blad 13/8 - 76. Paragrafferne kom ikke med i loven. Allerede det kirkelige udvalg af 1904 (Forhandlinger V, Bilag 9) var inde på noget tilsvarende.

2. *H. E. Fønnesbech-Wulff* (1871-1934), valgmenighedspræst i Vallekilde 1906-23, biskop over Roskilde stift 1923-34.
3. *G. V. Brücker* (1852-1929), frimenighedspræst i Ågård 1885-1896, valgmenighedspræst sst. 1896-1922, atter frimenighedspræst 1922-29.
4. *T. S. Rørdam* (1876-1939), hjælpepræst i Ryslinge valgmenighed 1913-18, valgmenighedspræst sst. 1918-25, frimenighedspræst sst. 1925-39.
5. *K. K. L. Povlsen* (1851-1918), valgmenighedspræst i Ryslinge 1885-1918.
6. *M. Larsen* (1851-1936), dansk præst i Paris 1881-85, valgmenighedspræst i Holstebro 1887-1914, frimenighedspræst sst. 1914-27.

Nr. 16

5/7 - 14 skrev Appel til udvalgets medlemmer om resultatet af valgmenighedernes stillingtagen, og tilføjede at nogle af dem var uklare m. h. t. hvad »den folkekirkelige Styrelse« (punkt 3) betød, nemlig ministeriet, men i praxis ministeriet plus biskoppen; denne kan ikke forbigsås, »thi tænker man sig, at f. Eks. A. R. ønskede M. P. til sin Tilsynsmand og, at Ministeriet gik ind herpaa uden at have Medhold hos Sjællands Biskop, saa kunde denne jo nægte at være Tilsynsmand for M. P., og herved var M. P. jo ikke længer kvalificeret til at være A. R.s Tilsynsmand. Ganske paa samme Maade blev Biskoppens Stilling til Spørgsmaalet om Ret til at bruge andre Ritualer end de alm. folkekirkelige. Forholdet er derfor dette, at Udtrykket »den folkekirkelige Styrelse« formaliter betyder: Ministeriet, men realiter: Ministeriet + Biskoppen, men saadan, at der ikke kommer et Bisperaad, hvorimod Ministeriet forhandler med den enkelte Biskop, og saaledes, at vedkommende ansøgende Præst og Menighed kan løse Stiftsbaand, hvis Biskoppen modsætter sig dens Andragende«. Appel erkendte, at »bevidne« (punkt 1) var for vagt og først kunde præciseres i selve ordinationsritualet. Meningen er kun at ordinator erklærer kandidaten for egnet, og at denne erklærer sig villig til at gå i kirkens tjeneste »uden noget Løfte«.

Appel indkaldte udvalget til 20/7 - 14, men det er tvivlsomt om dette møde blev holdt, og tænkeligt at krigsudbruddet indtil videre har standset arbejdet med adressen. Først hen på efteråret 1914 dukker nye aktstykker op, nu også vedrørende det ordinationsritual man ikke i første omgang havde taget stilling til, men som – uanset hvordan man stillede sig til præste- eller ordinationsløfte – viste sig at indeholde sprængstof.

Nr. 17

Kære Biskop Ostensfeld.

Som De i store Træk har sagt mig Deres Mening om den saakaldte Askovadresse, saaledes gaar jeg ud fra, at De vil nøjes med en Udtalelse fra min Side, der ogsaa kun i stor Almindelighed vurderer Adressen. En Indgaaen paa Enkeltheder maa opsættes til mundtlig Forhandling.

Hvis § 1 kun gaar ud paa, at det, der nu af Ordinanden udtales i Løftets Form, herefter skal udtales i Bekendelsens eller Erklæringens Form, er jeg meget villig til at gaa med til denne Ændring. Men som Paragr. er formet og efter hele Adressens Tendens, synes Kravet at gaa langt videre: den enkelte Biskops individuelle Skøn om Ordinandens Skikkethed sættes i St. f. det kirkelige Samfunds Bestemmelse af den Præstetjeneste, der skal øves i det. Dette tvivler jeg meget om, at jeg vil kunne gaa med til. — § 2 tillægger heller ikke jeg stor Betydning. Hvad den indeholder, er vel en naturlig Konsekvens af § 1 og § 3. — Princippet i § 3 kan jo *tænkes* virkeliggjort saaledes, at vi ender i det farceagtige, men det er vel en Indvending, der kan gøres mod de allerfleste Undtagelsesbestemmelser. Jeg er villig til at optage en Forhandling paa det angivne Grundlag, men forbeholder mig Kritik af Enkeltheder (f. Eks. »kan Menigheden med sin Præst« o.s.v. — den kan det, behøver det ikke?). Indholdet af § 4 er med dens Henviisning til Mr.lovens § 16 svævende og vagt udtrykt. Formen er heller ikke tydelig; hvis De forstaar den rigtig, skulde det hedde: der gives Kirkeministeriet Ret til paa Andragende ... og efter Biskoppens Indstilling.

Enhver Kristen vil give Dem Ret i, at »det personlige ligger nærmere ved det kristelige end det, som hviler paa Anordninger«. Men ligger kirkelig Individualisme ogsaa det kirkelige nærmere end kirkelig Socialisme? Og at det er en udpræget kirkelig Individualisme, der er Adressens Tendens, er mig klart. Spørgsmaalet har en personlig Betydning for mig. Hvis en Ordning som den, Adr. ønsker, var gældende, vilde jeg kunne forblive i Embedet, selvom Arboe-R. blev frifundet af Højesteret. Fristes jeg af den Grund til at se mere velvillig paa den, end jeg ellers vilde gøre? Det vilde jeg meget nødig skulde være Tilfældet.

Forudsætter Adr.s Ordning ikke »Bispevalg«?

Med venlig Hilsen

Deres hengivne

Sophus Sørensen¹

1. *H. S. Sørensen* (1856-1936), biskop over Århus stift 1907-16, sognepræst i Nørup 1916-25. Sørensen gik 1916 af som biskop på grund af den kritik bisperne mødte for deres relativt imødekommende stilling til den kollatslov der efter højesterets frikendelse af Arboe Rasmussen skulde muliggøre at udnævne ham til Vålse, jfr. MP. II, 306 f.

Nr. 18

Kjære Appel!

Hermed sender jeg Dig Biskop Sørensens Brev, som endelig kom i Dag, til privat Gjennemlæsning. Jeg synes ikke, at hans Betænkelig-heder bundet dybt. Det er jo en Misforstaaelse, synes mig, at § 1 skal gøres til individuelt Skjøn – det er personligt Skjøn og for det er jo vejledende, at Ordinanden kan aflægge Bekjendelsen eller afgive Erklæringen, hvad man vil kalde det. Kritikken af »kan« i § 3 synes mig end [!] mistænksom Misforstaaelse. § 4 i hans Redaktion vil aldrig gaa igjennem, og jeg synes, at Tilføjelsen er overflødig. Men vil Du nu ikke 1) sende mig hans Brev tilbage, og 2) i medflg. Afskrift af Adressen rette det, saa jeg har den endelige Redaktion og 3) sige mig Din Mening, om Du synes, at jeg skal kalde Biskopperne sammen til en Forhandling og forsøge denne eller lade være. Jeg er i Øjeblikket ikke helt klar derover. I næste Uge, Mandag eller Tirsdag, vil jeg, naar jeg har Adressens endelige Ordlyd, saa tale med J. C. Chr.¹ om Sagen.

Med en kjærlig Hilsen til Dig og Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

10/11 14

1. *J. C. Christensen* (1856-1930), folketingsmand 1890-1922, kultusminister 1901-05, statsminister 1905-08, kirkeminister 1920-22.

Nr. 19

21/11 - 14 forelagde Appel – der er tale om et fragment eller en kladde – Ostenfeld et udkast til nyt ordinationsritual: »Denne Tjeneste ønsker Du nu [at] overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Trosbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine

Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sande Lære. Efter mit Kendskab til Dig er jeg efter Din Begæring villig til paa mit Embeds Vegne at indvi Dig til denne Tjeneste«. Ordinanden: »Jeg begærer at modtage Indvielse til Tjenergerningen i den danske Folkekirke for at forkynde Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus til Frelse for Syndere rent og ret efter den hellige Skrift og for at forvalte de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden«. Biskoppen: »Saa overgiver jeg Dig nu det hellige Præste- og Prædikeembede« o.s.v.

Dette Forslag er altsaa tænkt i Tilslutning til det af Biskopperne udarbejdede Ritual¹. Jeg tilføjer, at det ikke er formet sammen med Pastor Koch; det er altsaa mit eget helt og holdent, og jeg beder Dig nu sige mig Din Mening derom – Jeg vil gerne have det tilbagesendt«.

1. Hentyder formentlig til det af biskopperne 1912 fremlagte ritualforslag, jfr. p. 105f.

Nr. 20

Kjære Appell!

Tak for Dit Brev! Situationen ligger nu saaledes: For $\frac{1}{2}$ Time siden ringede Henning Jensen¹ mig op og fortalte, at han var bleven stærkt afvist af Kultusmin., som han havde talt med, men havde faaet Opfordring til at komme til Pastor Poulsen² paa Onsdag, og han mente at vide at Kultusm. maatte desavouere sig selv og vilde give et skriftligt Svar til ham, og rimeligvis vilde det radikale Parti gaa med. Han vilde efter denne Samtale komme til mig, og han lovede ikke at skrive noget, før han havde talt med mig³. – Rent tilfældig talte jeg i Lørdags med Jensen Sønderup⁴ og spurgte om hans Mening, som gik ud paa, at Venstre nok vilde gaa med, naar J. C. vilde forholde sig passiv. Han undrede sig over, at J. C. ikke havde været mere afvisende end han havde været. Hvad angaar Biskopperne, saa kan jeg nok faa dem samlede ved Nytaarskuren, men vist heller ikke før, og jeg er noget i Tvivl med mig selv om, hvorvidt jeg skal bede dem om en Udtalelse eller ej.

Jeg sender Dig herved Dit Udkast tilbage. Det lider af den Mangel, at det forudsætter Ordination af én, medens vi som oftest har flere, hvilket vil gjøre en længere Udtalelse af Ordinanden tung, naar det

skal gjentages f. Eks. 7 Gange. Dernæst har Du udeladt hele den ethiske Del af det nuværende Ordinationsløfte og dertil er der, synes det mig, ingen Grund. Efter en hastig Overvejelse vilde jeg til Dit Forslag stille flg. Ændringsforslag.

Biskoppen: ... Denne Tjeneste ... Vejledning til at blive i den sunde Lære. Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kendskab til *Eder* villig til paa mit Embedes Vegne at indvi *Eder*.

Saa spørger jeg da *Eder*, om I begærer at indvies til Tjenergerningen ...

Ordinanderne: Ja.

Biskoppen: Saa tilholder jeg *Eder*, at I flittig formaner *Eders* Tilhørere ... alt i Erkendelse af det Ansvar, som paahviler *Eder* overfor Gud og Mennesker. Gud selv give *Eder* sin Naade dertil. – Haandslag, hvorefter Ordinanderne gaar rundt til de tilstedeværende Præster og giver Dem [!] Haandslag.

Biskoppen: Saa overgiver jeg *Eder* nu det hellige Præste- og Prædikeembede ...

Jeg vilde egentlig gerne se Udkast til den Redegjørelse, som I tænker skal ledsage Forslaget.

Ja nu venter jeg saa snart at høre fra Dig.

Med en kjærlig Hilsen til Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

23/11 14

1. *H. Jensen* (1838-1929), sognepræst i Stenlille-Stenmagle 1879-85, afsat af Estrup-regeringen fordi han agiterede for oprør, journalist, forfatter, redaktør af dagbladet København 1897-1919. *H. Jensen* var stærkt optaget af kirkepolitik og fulgte især Arboe Rasmussen-sagen og dens forgreninger med stor energi, jfr. MP. II, passim.

2. *Thv. V. Povlsen* (1868-1942), sognepræst i Hvilsager-Lime 1906-16, folketingsmand 1910-35, formand for Det radikale Venstres folketingsgruppe 1913-16, kirkeminister 1916-20.

3. København, 23/12 - 14, jfr. MP. II, 283, note 190.

4. *J. Jensen-Sønderup* (1862-1949), folketingsmand 1896-1910, 1911-20, trafikminister 1908-09, indenrigsminister 1910-13.

Ved at tale med Gøtzsche¹ om Præstevielsesritualet, – han er her i denne Uge til Adventsgudstjenester – er jeg kommen paa en Ændring i mit Forslag igjen, og jeg synes, at det er en Forbedring. Den gaar ud paa, at første Stykke af Biskoppens Tiltale til Ordinanderne rettes til en Tiltale til Menigheden: Saa det kommer til at hedde:

Vi har nu med hinanden bekjendt vor kristne Tro, og vi har hørt ... Denne Tjeneste vil nu *disse Mænd* overtage i den danske Folkekirke ... Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kjendskab til *dem* villig til paa mit Embedes Vegne at indvie dem.

Saa spørger jeg da Eder, *mine Brødre*, om I begærer ...

— — —

Hele dette første Stykke er i Virkeligheden rettet mere til Menigheden end til Ordinanderne, hvilket særlig træder frem, naar Biskoppen erklærer sin Villighed, hvilket bestemt er rettet til Menigheden og ikke til Ordinanderne, som jo ved det i Forvejen.

Ja det er maaske kun en ringe Ting, men det forekommer mig, at det falder lidt lettere paa denne Maade.

Din hengivne

H. Ostenfeld

24/11 14

1. J. Gøtzsche (1866-1938), sognepræst i Herning 1900-20, provst 1911, biskop over Viborg stift 1921-36.

Nr. 22

Kjære Appel!

Nu er Klokken over 12, men jeg griber Pennen for at holde Dig à jour. I Dag ringede Pastor Poulsen til mig og kom selv kort efter. Det var H. Jensen, som havde været hos ham, men han mente, at det var bedst, at han og jeg talte sammen. Han spurgte mig om min Mening, som jeg sagde ham. Jeg spurgte saa om Regeringspartiets Stilling, og han erklærede, at den var enstemmig for Forslaget og Socialdemokraterne gik ogsaa med. Jeg gennemgik saa Forslaget for ham, for at vise ham min Forstaaelse, at vi ikke skulde misforstaa hinanden, ogsaa den var han enig med mig i. Saa sagde han: Venstres Stilling vil for en stor Del afhænge af Klaus Berntsen, og den eneste, som kan influere paa ham er Appel. Det bliver altsaa Din Opgave, og jeg byder Dig frit Logi og Kost til Arbejdet.

Men jeg har ogsaa tænkt paa min Side af Sagen, og er kommen til Klarhed over, at jeg bør forelægge det i et Bispemøde, for at jeg ikke skal faa Udseende af at være illoyal overfor Kollegaerne. Det er saa muligt, at nogen af dem gaar med mig, hvad jeg helst ser, det er ogsaa muligt, at jeg kommer til at staa alene. Men derfor burde jeg vel snart have Forslaget sendt med en Motivering. Poulsen mente, at det ikke ville være vanskeligt at føre igjennem Rigsdagen, naar Kl. Berntsen¹ og J. C. vilde stille sig »ikke-usympathetiske«. Han kommer nu igjen Tirsdag, og til den Tid haabede jeg, at have Brev fra Dig. Han vilde saa sørge for, at H. Jensen foreløbig blev stoppet. — — Ja jeg kan ikke sige andet, end at jeg faar større og større Tro paa Sagen, men venter nu at høre fra Dig.

Kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

27-28/11 14

1. Kl. Berntsen (1844-1927), folketingsmand 1873-84, 1886-1926, statsminister 1910-13, jfr. MP. II, 283, note 190.

Nr. 23

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev med Dit Forslag, som jeg ganske kan tiltræde — med den Ændring, som jeg tidligere har nævnt: at gjøre første Del af Biskoppens Henvendelse til en Tiltale til Menigheden i Stedet for til Ordinanderne.

Men saa kom Pastor Poulsen her i Dag og han havde igaar Aftes spurgt Højmark om, hvad der var Udvalgets Mening med Hensyn til Ordination, idet det forekom ham inkonsekvent, at en Mand, som var præsteviet kunde blive i Folkekirken, medens en Kandidat, som ikke var præsteviet, men havde det samme Standpunkt, ikke kunde modtage Embede, da han ikke kunde faa Præstevielse, og han vilde have en Bestemmelse med herom. Højmark svarede ham, at det var en Selvfølge, men det havde Udvalget slet ikke taget under Overvejelse. Jeg svarede hertil, at det var mit bestemte Indtryk af Dig, at dette Spørgsmaal havde I udelukket og forbeholdt Biskopperne Ordinationen. Det var mit Indtryk af Din Opfattelse, og hvad mig selv angik, saa troede

jeg ikke, at jeg kunde gaa med længere end Adressen gik. Jeg synes jo nok, at jeg kunde vedblive at have Tilsyn med en Præst, med hvem jeg føler mig trosenig, selvom vi kirkepolitisk og theologisk er uenige, men jeg mener ikke, at jeg vil kunne bispevie en Mand med det ene Maal for Øje, at han skulde præstevi en anden, som jeg mener ikke at kunne indvi; thi uden at lægge noget magisk ind i Vielsen, betyder den dog en Bøn til Gud om, at denne Gerning, som nu begyndes, maa lykkes, og denne Bøn kan jeg jo ikke bede, naar Bispevielsen havde dette særlige Maal for Øje. Jeg mente netop, at det var et Gode ved Adressen, at den holdt Spørgsmaalet om Vielse udenfor Debatten, det maa man tage op, naar det foreligger. – Det forstod Povlsen ogsaa, men krævede, at det skulde *udtales*, at naar det Spørgsmaal forelaa, saa maatte man løse det i samme Retning som angaaende den Mand, der stod som Præst indenfor Folkekirken¹.

Men naar man ser saa forskjellig paa dette Spørgsmaal, som det synes, at Du og Højmark gjør, saa forekommer det mig, at I bliver nødt til at sammenkalde Udvalget endnu en Gang for at komme til Klarhed, og da er det jo mit Ønske, at Spørgsmaalet maa holdes hen, indtil det praktisk rejser sig, da en theoretisk Løsning i Øjeblikket let vil volde Hindringer, og maaske vil gjøre det vanskeligt for mig personlig at gaa med.

Efter Dit Brev at dømme kan vel saadant Udvalgsmøde vanskeligt holdes før d. 14 Dec. Var det her i Kbhvn. kunde Du jo ogsaa forhandle med Berntsen og andre, og saa kunde jeg, om Adressen vedbliver at være den samme, sammenkalde Biskopperne i den første Uge af Januar, men før den Tid kan det jo ikke blive.

Poulsen lovede at holde Henning Jensen tilbage alt, hvad han kunne, og jeg skal ogsaa gjøre mit Bedste.

Men lad mig nu høre, hvad Du mener!

Med mange Hilsner!

Din hengivne

H. Ostenfeld

1/12 14

1. Dette brev viser – som flere andre – klart Askov-udvalgets dilemma: for at beholde Arboe Rasmussen i folkekirken havde man fra starten fulgt den linie, at *præstens* »frihed« skulde sikres, men ikke for alvor erkendt at ordinationsritualet (uanset om det angik præste- eller bispevielse) medførte komplikationer når en ikke-ordineret »kandidat« af f. ex. Arboe Rasmussens type skulde ind i kirkeligt embede, jfr. iøvrigt nr. 42-45, note 3 og MP. II, 283 f, note 190.

Nr. 24

Kjære Appel

Som Svar paa Dit Spørgsmaal, om jeg kunde gaa med til Formulering af 1° til: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinator at afgjøre, om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket til at tjene som Præst i den danske Folkekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator«. — kan jeg svare »Ja«, naar der kommer en Bemærkning i Noterne om, at Biskoppens Overbevisning grunder sig paa, at han har forelagt Ordinanden Ordinationsritualet. Thi i dette begærer jo Ordinanden Ordination til Tjeneste i den danske Folkekirke, som tidligere har været defineret. Jeg mener dermed, at Ordinators Overbevisning ikke, som Biskop Sørensen vil indvende, er bygget paa Følelser, men virkelig paa Tilslutning — paa Ordinandens Stade paa Ordinationsdagen til Folkekirken.

Saa venter jeg at høre fra Dig, naar Du har talt med Carl Koch. Jeg skal faa talt med Poulsen om 1 og 2 ved en kgl. Resol., medens 3 og 4 kommer for Rigsdagen.

Din hengivne

H. Ostenfeld

3/12 14

Nr. 25

Kjære Appel.

Nu begynder jeg at længes efter at høre, hvad Du og Carl Koch har besluttet angaaende Adressen, og naar jeg skal have sammenkaldt et Bispemøde til 4 Jan., er der jo heller ikke saa lang Tid, at der maa spildes af den. Jeg haaber derfor, at Du snart lader høre fra Dig.

Det har for Resten ikke været rar en Tid for mig at blive beskyldt for at bryde sit Ord o.s.v.¹ og det har ikke været saa let at tie stille, men om alt gaar vel, kommer jo nok Oprejsningen. Jeg har ofte i disse Dage tænkt paa Dig under Læsebogsaffæren², da Dit gode Navn og Rygte var udsat for en lignende Medfart, og hvor Du maatte tie stille som jeg nu.

Med mange Hilsener!

Din hengivne

H. Ostenfeld

14/12 14

1. Det er ikke klart om Ostenfeld tænker på en konkret beskyldning eller i almindelighed på den fornyede kritik af bisperne efter at provsteretten (27/8 - 14) havde frikendt Arboe Rasmussen for straf og biskop Poulsen (14/10 - 14) havde stævnet ham for Viborg landemode, d.v.s. appelleret sagen til sig selv, så han blev både anklager og dommer, jfr. MP. II, 279 ff.
2. Margrethe Christiansen: a. s. 234 ff.

Nr. 26

Kjære Appel!

Ja nu har jeg lige faaet 4 Biskopper ud af Døren. Poulsen og Møller¹ kom nemlig ikke. Jeg forelagde da Sagen for de andre med en længere Redegjørelse, og det var øjensynligt, at baade Motiveringen og mine Bemærkninger gjorde et vist Indtryk paa dem, som jo paa Forhaand vel nok var mest kritiske overfor det, som kommer fra Askov. Vi sad og talte om Sagerne 3-4 Timer. Angaaende pkt 1 mente man, at man nok kunde komme til Enighed og nok kunde forme Præstevielsesritualet, saa man kunde gaa ind paa det i Adressen foreslaaede, og det samme gjaldt de øvrige Punkter, selvom man ikke var videre varm derfor. Pkt 4 mente man dog at maatte have en Begrænsning for, saa det var givet, at et Daabsritual, med hvilket man ikke kunde have Daabsfællesskab, ikke kunde anerkjendes. En Erklæring fra de fleste vil, saavidt jeg kan skjønne, ikke blive varm i sin Anerkjendelse, men heller ikke fraraadende; men der maa vi vel saa forme vore Udtalelser hver for sig. – Saa var der det formelle. Man mente, at man ikke kunne afgive Erklæring, uden at denne blev afkrævet af Ministeriet. Da jeg gjorde gældende, at Minist. kunde holde det ret længe tilbage, saa det ikke kom til at virke paa Arboe-Rasmussen Sagen, som vi altsaa ikke hørte noget om, da Poulsen ikke var her, gik de ind paa, at hvis Sagen blev sendt til Minist. og samtidig til os med Anmodning om at udtale os om den, da Sagen derved fremskyndedes, og da man ikke kunde tænke sig andet end at Ministeriet vilde indhente vor Erklæring, saa vilde de være villige til at møde i Fredericia tidligst d. 20. Januar, hvis jeg kunde faa forberedt Mødet inden den Tid.

Saaledes staar Sagerne, og jeg synes at det ikke ser saa mistrøstigt ud; men nu maa der jo handles lidt hurtig, hvis vi skal naa noget. Og det er jo Din Tur først. Kan Du ikke faa Adressen endelig færdig og indsendt til *Ministeriet* og *til mig* i Løbet af 8 Dage? Og med en officiel Skrivelse til mig med Motivering af, at den sendes til mig fra Eder. Saa

skal jeg sætte mig i Bevægelse og faa Papirerne mangfoldiggjort, for at Mødet kan komme til et Resultat. Jeg sender Dig hermed den Tale, hvormed jeg indledede Mødet, men vil gerne have den tilbage. »Bilaget« sender jeg ogsaa tilbage, medens jeg beholder Henvendelsen. Jeg henstiller til Dig, om Du ikke kunde faa ændret Pkt. 1 sidste Punktum formelt til: »Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator, medens Ordinanden udtaler sin Begæring om Indvielse«². Det er kun for at klargjøre Meningen.

Hvis det bliver i Fredericia den 20/1, saa stikker jeg vist ned til Dig en Dags Tid.

Nu haaber jeg snart at høre fra Dig.

Kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

4/1 15

1. C. C. V. Møller (1845-1925), biskop over Ålborg stift 1905-15.

2. Dette forslag blev taget til følge, jfr. den endelige adresse punkt 1 (nr. 32).

Nr. 27

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev! – Ja jeg vil sige, at Biskoppernes Følelser mod Adressen var ikke saa stærke, som jeg havde været bange for, men derfor kan de jo være stærke nok; dog har jeg endnu Haab. Naar det haster, er det af Hensyn til Arboe-Rasmussen Sagen, og det viste sig umuligt at samle Bisperne til andre Dage end d. 20-21 Jan. i den nærmeste Fremtid. Naar Du da faar Adressen hjem paa Onsdag, vil jeg bede Dig sende mig et Telegr. at jeg kan vente den paa Torsdag. Den maa da sendes Ministeriet og samtidig officielt Biskopperne med en Anmodning om for at fremme Sagen, at de vil udtale sig snarest mulig. Jeg vil saa forsøge at faa fat paa Pastor Poulsen og bede ham om at lægge Pres paa Ministeriet, saa det udsender Forespørgsel snarest. Saasnart jeg har Dit Telegram sender jeg Indbydelse til Bisperne i Fredericia, og jeg kan jo lade en maskinskreven Gengivelse af Adressen og Motiveringen følge med – maaske ogsaa af min Indledningstale.

Det forekommer mig egentlig, at Din Nærværelse i Kjøbenhavn ikke er nødvendig, hvorimod den er meget nødvendig kort Tid efter Bispemødet, da Du saa maa forhandle med Politikerne og navnlig med Venstre om Sagen, for at faa den rigtig i Gang, thi den nærværende K.M. er nærmest en »blind Makker«¹.

Desværre kan jeg ikke lægge Mødet i Fredericia om af Hensyn til de andre, men hvis Du gerne vil have mig til at tale den 22 Jan. om Aftenen, er jeg villig.

Saa haaber jeg, at Du snart sender mig min Tale – og et Telegram paa Onsdag.

Kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

9/1 15

1. S. Keiser-Nielsen (1856-1926), sognepræst i Tågerup-Torslunde 1891-1913, folketingsmand 1909-20, kultusminister 1913-16, undervisningsminister 1916-20. Keiser-Nielsen var som Morten Pontoppidan og Arboe Rasmussen medlem af St. Hans-konventet (MP. II, 173 ff), men betegnedes iøvrigt af Arboe Rasmussen – sikkert med rette – som »en moderat Gemytlighed og en stor theologisk Torsk« (til Nic. Blædel, 28/6 - 13).

8/1 - 15 rundsendte Appel et af ham selv skrevet exemplar af den endelige adresse, ledsaget af nogle »Bemærkninger« og et loyalt, men meget summarisk skema over valgmenighedernes reaktion. Udvalgsmedlemmerne påtegnede deres tilslutning, men P. Boisen bad om at blive fri for at skrive under: »jeg egner mig nu engang dårligt til at sætte mit Navn under Fællesudtalelser«. Det førte til brevveksling med Appel, der mente at vægringen motiverede et nyt udvalgsmøde, men Boisen – som på grund af sin »sygelige Samvittighed« var imod fællesudtalelser og i adressens indledning og enkeltheder i Appels skema fandt visse unøjagtigheder – afslog (12/1 - 15) at underskrive Bemærkningerne; dog fastholdt han sin underskrift på selve adressen. 14/1 - 15 meddelte han, at hvis man lagde så stor vægt på hans underskrift vilde han deltage i et nyt møde, men glædede sig (21/1 - 15) over ikke at være blevet indkaldt; nu anmeldte han yderligere betænkeligheder: Bemærkningerne havde jo ikke været forelagt menighederne; der var ikke vundet meget ved det nye ordinationsritual, når det stadig talte om

»Bekendelsesskrifterne« som åndelig vejledning og præstens ret til at nægte at betjene et menighedsmedlem ikke var kommet med. Der blev holdt et udvalgsmøde samme dag den endelige adresse dateredes: 11/2 - 15. I et telegram meddelte Boisen denne dag afbud på grund af sygdom, bad om at sagen nu sluttedes uden hans underskrift, nedlagde sit mandat som udvalgsmedlem og bad sine kolleger undskylde den ulejlighed han havde voldt dem. I den trykte adresse tilføjedes, at han ikke havde underskrevet Bemærkningerne, fordi han mente at ikke disse – kun selve adressen – skulde indsendes til ministeriet; selvsagt stod der intet om hans betænkeligheder.

Nr. 28

Kjære Appel!

Det var jo en trist Efterretning, Du meldte i Dag, at Boisen ikke vil være med. Jeg kjender jo ikke hans Betydning saa meget som Du, men det synes mig, at det vil svække Sagen en Del, om han melder fra. Derfor vilde jeg raade til, at Du tog over og talte med ham eller at Du sammenkaldte Udvalget til et Møde, hvor I tog endelig Bestemmelse. – Men saa kan jeg forstaa, at det ikke kan naaes med at faa Bispemøde d. 20. Januar, men det maa opsættes til 4 Febr.; dog tror jeg ogsaa, at dette vilde være tidlig nok af Hensyn til A.R. Sagen, som jeg underhaanden hørte lidt om igaar Aftes af Højesteretssagfører Asmussen¹. – Det er underligt, saa vanskeligt det skal gøres, naar man vil forsøge et positivt Arbejde og forene de sammenholdende Kræfter. Det er langt lettere at staa i Landsforbundets eller i Ludwigs' Rækker². Men nu faar jeg forhaabentlig omgaaende Svar fra Dig, hvad Du vil foretage Dig. – Hvis Bispemødet bliver udsat til 4 Febr., rejser jeg d. 20. Jan. til min Broder for at hvile lidt, hvortil jeg trænger meget, da det i den sidste Tid har været rent galt med Søvn.

Med kjærlig Hilsen!

H. Ostenfeld

13/1 15

1. V. F. Asmussen (1842-1919), højesteretssagfører, anklager i sagen mod Arboe Rasmussen for højesteret 1916.

2. Chr. Ludwigs (1877-1930), præst ved Vor Frelsers kirke i København 1911, biskop over Ålborg stift 1915-30. Ludwigs der, som de fleste andre på dette tidspunkt, meget vel kendte adressen og ofte drillende

efterlyste dens offentliggørelse, kritiserede den jævnlige, f. ex. Dansk Kirketidende, 10/1 - 15.

Nr. 29

Kjære Appel!

Jeg er meget begærlig efter at faa at vide, hvorledes Din Rejse til Kerteminde faldt ud, men nu er jeg kørt fast, og da jeg jo ikke kan rejse til Berner Oberland¹, nøjes jeg med at rejse til Faksinge-Præstø hos min Broder, for at lære at sove. Jeg tænker at tage afsted imorgen og blive der til Fredag 8 Dage, og Breve kan da sendes dertil. Men skal jeg arrangere Bispemøde til 4 Febr., saa maa jeg jo snart have Adressen tilsendt, thi jeg maa jo baade have min Tale eller noget, som ligner den, maskinskrevet og sendt rundt sammen med Adressen og dens Motivering.

Paa Tirsdag skal jeg tale paa Liselund, men ellers ligge stille i disse Dage. Du husker nok at sende mit Manuskript tilbage!

Kjærlig Hilsen

H. Ostenfeld

19/1 15

1. Jfr. p. 127.

Nr. 30

Kjære Appel!

Ja nu har jeg da sovet noget og synes, at jeg er kommen lidt til Kræfter, saa meget som jeg kan haabe paa, at det bliver i Vinter, thi saadan helt i Orden bliver jeg neppe, før jeg har faaet et rigtigt Hvil i Sommer. Jeg ser, at Du skal tale i Kjøbenhavn vist d. 23. Febr., Du er da velkommen til at være hos os.

Jeg var i Tirsdags i Liselund og talte der og hørte, at Carl Koch havde prædikeret. Hvornaar mener Du, at Adressen kan komme frem, for nu synes jeg, at det begynder at knibe med Tiden. Man kan ikke vente, at Sagen kan komme til Rigsdagen før 3-4 Uger efter at den er indsendt, naar Ministeriet skal indhente Bispens Erklæring og selv fundere noget over Sagen, og der maa man vist være forberedt paa, at Damkier

vil gjøre Modstand, og saa ved man jo aldrig, hvilken Virkning det kan have paa den nuværende Minister. Derfor var det rart, om det ikke varede altfor længe, inden Udvalget kunde blive samlet i Askov.

Imorgen tager jeg hjem og paa Onsdag skal jeg ud til Aagerup og ordinere Kand. Lavind¹ til Præst der.

Kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

28/1 15

p.t. Faksinge,

Præstø

1. H. P. Hansen-Lavind (1885-1964), sognepræst i Aagerup-Kirkerup 1914-30, i Enderslev-Vråby 1930-39.

Nr. 31

Kjære Appel!

Man kan jo ikke sige, at vi er kommet altfor hurtig af Sted med Ordningen af de kirkepolitiske Forhold. Men naar Du nu ogsaa faar en af mine Forespørgsler til Adressens Befindende, saa har det sin Grund i, at Du sagde i Telefonen, at Du mente, at den vilde naa mig senest om 14 Dage. Nu er der ganske vist kun gaaet 16, men Torsdag Aften rejser jeg paa Visitats til Stevns, hvorfra jeg kommer hjem Mandag Aften. Hvis Du derfor kan sige mig noget angaaende Adressen, vilde Du gjøre mig en Tjeneste, ved at det haves her Torsdag; jeg kunde da naa at faa skrevet til Biskopperne, før jeg rejste. Nu synes det mig snart at haste, hvis den skal have nogen Betydning i A.R. Sagen, thi dels ved man jo ikke, hvor hurtig de vil arbejde i Viborg¹, dels kan man vel i Marts ikke gjøre altfor megen Regning paa Rigsdagens Opmærksomhed. Denne Tid, hvori vi netop staar, vilde vel ikke være helt uskikket til en saadan Lovgivning. Har Du saa ikke Lyst at bo her, naar Du skal tale her d. 23 Febr? og hvornaar kommer Du i saa Tilfælde. Jeg kommer hjem d. 22 Aften, men Du kan jo godt bo her, fordi jeg ikke er kommen hjem.

Med en kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

16/2 15

1. Viborg landemodes dom over Arboe Rasmussen faldt dog først 25/8 - 15, jfr. MP. II, 281 ff, 288 ff.

Nr. 32

I sin endelige form¹, dateret 11.2.1915, lød adressen således:

Paa et Møde afholdt 28-29. Januar 1914, hvor Præsterne for de i medfølgende Bilag nævnte Valgmenigheder tillige med Udsendinge fra hver af de samme Menigheder var tilstede for at drøfte Spørgsmaal vedrørende den folkekirkelige Ordning, blev undertegnede valgt til at forme en Henvendelse til det høje Ministerium angaaende de paa Mødet forhandlede Spørgsmaal.

I den Anledning tillader vi os allerærbødigst at fremsende følgende Forslag til det høje Ministerium. Forslaget har været Genstand for Forhandling paa Menighedsmøder i de paagældende Valgmenigheder, og paa det vedlagte Bilag findes en skematisk Redegørelse for de enkelte Menigheders Tilslutning til Forslagets fire Punkter.

Forslaget lyder saaledes.

1. Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinator at afgøre, om Ordinanden er skikket til at tjene som Præst i den danske Folkekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator, medens Ordinanden udtaler sin Begæring om Indvielse.
2. En Kandidat, der skal præstevies, har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.
3. En Sogne- (eller Valg-)menighed med sin Præst kan løse Stiftsbaand til enhver af Landets Biskopper, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg-)menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med den, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

4. Der gives den folkekirkelige Styrelse Ret til paa Andragende fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst at anerkende bestemt formede Ritualer, som indeholder Ændringer ud over saadanne, som Biskoppen kan tilstede i Henhold til Menighedsraadslovens § 16.

I de ledsagende Bemærkninger gjorde Appel først rede for hvordan han vilde forme ordinationsritualet. Det gengives her, sammenstillet med biskoppernes Forslag til Præstevielsesritual af 1915 (jfr. nr. 4, note 12 og nr. 45, note 3). Den afgørende forskel ligger i at biskopperne beholdt løftet, mens Appel strøg det og derved gjorde »håndslaget« til noget frit i luften svævende, jfr. videre nr. 39.

Appel:

Under henvisning til det af biskopperne udarbejdede ritual kunde man tænke sig følgende:

Biskoppen: »Denne Tjeneste ønsker I nu at overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Troesbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sande Lære. Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kendskab til Eder villig til paa mit Embedes Vegne at indvi Eder.

Biskopperne:

Efter formesse, intimation og helligåndsmesse (jfr. det autoriserede ritual af 3/9 - 1898) fremsiger biskoppen den apostolske trosbekendelse; derpå følger de forordnede skriftlæsninger, biskoppen minder ordinanderne om at de nu har hørt, hvorledes Kristus har indstiftet præsteembedet og ved sine apostle vidnet om dets nødvendighed for menigheden og hvordan denne tjeneste skal øves. Derefter hedder det:

»Denne Tjeneste skal I nu overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Trosbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sunde Lære.

Saa lægger jeg Eder da for, at I paa den kristne Tros Grund og med Troskab mod vor evange-

lisk-lutherske Folkekirke forkynder Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus til Frelse for Syndere rent og ret efter den hellige Skrift; at I forvalter de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden; at I flittig formaner Eders Tilhørere til en sand og alvorlig Omvendelse, Lydighed mod deres rette Øvrighed, Barmhjertighed mod de elendige og Kærlighed mod deres Medkristne og Næste; og at I for alle Ting beflitter Eder paa at være til godt Eksempel for den Guds Hjord, som betros Eder, i Omgængelse, i Tro, i Kærlighed, i Sagtmodighed, i Kyskhed og alle kristelige Dyder, — alt i Erkendelse af det Ansvar, som paahviler Eder overfor Gud og Mennesker.

Saa spørger jeg da Eder, om I begærer at indvies til Tjenergerningen i den danske Folkekirke for at forkynde Guds Ord rent og ret efter den hellige Skrift og for at forvalte de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden?

Ordinanderne: Ja!

Biskoppen: Saa tilholder jeg Eder, at I flittig formaner Eders Tilhørere til en sand og alvorlig Omvendelse, Lydighed mod deres rette Øvrighed, Barmhjertighed mod de elendige og

Saa tilspørger jeg Eder: Begærer I at indvies til denne Tjeneste i den danske Folkekirke, og er det Eders Villie at udføre den trolig og retsindig efter den Naade, som Gud dertil vil skænke Eder? Ordinanderne: Ja!

Biskoppen: Saa giv mig da Eders Haand derpaa.

Ordinanderne rejser sig og giver først Biskoppen, derefter Præsterne Haanden, og lægger sig atter paa Knæ.

Biskoppen: Saa overgiver jeg Eder nu det hellige Præste- og Prædike-Embedet etc.

Kærlighed mod deres Medkristne
og Næste, og at I for alle Ting
beflitter Eder paa at være til
godt Eksempel for den Guds
Hjord, som betroes Eder, i Om-
gængelse, i Tro, i Kærlighed, i
Sagtmodighed, i Kyskhed og alle
kristelige Dyder, alt i Erkendelse
af det Ansvar, som paahviler
Eder overfor Gud og Menne-
sker. Gud give Eder sin Naade
dertil.

Ordinanderne rejser sig, giver
Biskoppen og alle Præsterne
Haanden, knæler atter.

Biskoppen: Saa overgiver jeg
Eder nu det hellige Præsteem-
bede« etc.

Til punkt 2 bemærkede Appel at der heri ikke lå nogen tvang overfor biskoppen, og at ønsket allerede i praxis havde »halvvejs Hævd«. Ved punkt 3 gjorde han opmærksom på at stiftsbåndsløsning er en selvfølgelig forudsætning, så en menighed med sin præst kan give sig under en anden biskops tilsyn og en biskop frasige sig alt folkekirkeligt tilsyn (bortset fra det rent økonomiske) med en præst og hans menighed. Havde en biskop ikke denne ret, kunde jo ingen menighed med sin præst komme i den situation at ingen biskop vilde føre tilsyn med den. Fremdeles sigtede »valgbispeordningen« på at skabe en sidste udvej før en menighed med sin præst blev tvunget ud af folkekirken. Endelig forklarede han – jfr. nr. 16 – hvad der mentes med »den folkekirkelige Styrelse«; dette havde også betydning for punkt 4.

1. Adressen og Bemærkningerne findes – både i manuskript med Appels hånd og trykt – i Appels arkiv. Adressen offentliggjordes i Højskolebladet 16/7 - 15 (Bemærkningerne og enkelte oplysninger om valgmenighedernes reaktion, 23/7 - 15), jfr. Højmarks kommentarer, 23/7, 6/8 - 15, og de kritiske indlæg af en anonym (provst J. Nissen?) og V. Brücker, 30/7 - 15.

Nr. 33

Kjære Appel!

Det er nu en Tid, siden Du hørte fra mig, men det er endnu længere, siden jeg hørte fra Dig, og jeg er unægtelig noget nysgerrig efter at faa at vide, hvad Grunden er til, at det synes som om Askovadressen helt er gaaet i Staa. Jeg ved jo nok af Aviserne, at Carl Koch har været og maaske endnu er syg ovre hos Eder, og at dette har kunnet bevirke nogen Forsinkelse, forstaar jeg ogsaa, men at det hele gaar i Staa, forstaar jeg ikke. Jeg gav mig nu til at tale derom i Grundtvigs Hus den 9. Marts, da jeg skulde tale om Dansk Kirkeliv efter 1864, jeg trængte til en Gang at sige min Mening, og navnlig til at præcisere min Stilling overfor Biskop Poulsen; mit Foredrag bliver offentliggjort i Plovfuren i denne Uge¹. Om det kommer til at øve nogen Virkning ved jeg ikke – ud over denne, at jeg vil blive kritiseret fra begge Fløje – men det vigtigste for mig er, at jeg faar sagt en Gang, hvorledes jeg staar i denne Sag.

Saa vil det maaske interessere Dig at høre, at jeg i Søndags var paa Visitats ude hos M. Pontoppidan². Han holdt en udmærket god Prædiken over Bispisningsunderet, skjøndt han jo netop med Hensyn til denne Fortælling har prøvet tidligere at give temmelig fade Forklaringsforsøg. Det var ikke med Forsæt, at jeg havde valgt netop denne Søndag til Stenløse, men tilfældig. Vi fik ogsaa begyndt at forhandle om Arboe Rasmussen Sagen, og skal fortsætte dermed Palmesøndag, da han kommer herind – og det gik meget fredeligt. To Ting blev mig klare: at han og A. R. ikke i nogen Henseende kan kaldes de siamesiske Tvillinger, man har anset dem for – og at hans Afvisning af Askovadressen ikke er saa ubetinget, som hans skriftlige Yttringer derom kunde lade formode³. Saa fra den Side tror jeg ikke, at Oppositionen vil være af Betydning. Farligere mener jeg, at de »theoretiske« Grundtvigianere, som vil føre Ordinationen i Marken, vil være.

Ja, det var egentlig det, jeg havde at fortælle i Dag. – Ja saa har Min. sendt os et Cirkulære om Akcidens afløsningen, at det skulde bekjendtgøres fra Prædikestolen, at nu var det forbudt at modtage og tilbyde noget. Jeg har nægtet at udsende dette Cirkulære, da jeg mener, at det rører ved et Forhold, som der ikke skal skrives Forbud, Cirkulærer og Paabud om, hvad der jo ogsaa er Din Mening, hvorfor

Du udelod alle saadanne af Loven, men saa er det ikke fint, at man vil indsmugle Forbudet i et Cirkulære⁴.

Kjærlig Hilsen til Din Kone!

Din hengivne

H. Ostenfeld

16/3 15

1. I Plovfuren (det københavnske Kirkefonds blad) udtalte Ostenfeld 21/3, 28/3 - 15 sin glæde over valgmenighedernes interesse for folkekirken, og sagde at adressens tilblivelse skyldtes Arboe Rasmussen-sagen; skønt selv modstander af slige retssager havde han dog »stærkt tilskyndet« til denne, fordi Poulsen ikke var at formå til at afgive en definitiv erklæring; han redegjorde for adressen, fremhævede forskellen på løfte og bekendelse, understregede det personlige tillidsforhold mellem ordinator og ordinand og gik ind for stiftsbåndsløsning.

2. M. O. Pontoppidan (1851-1931), sognepræst i Stenløse-Veksø 1902-21.

3. I Frit Vidnesbyrd kritiserede Pontoppidan (1/2 - 15) adressen for dens tendens til at fremelske bispevælde; sst. (15/2 - 15) afslog han den ham tiltænkte titel af sognepræst til Stenløse og biskop over Vålse, og begrundede det med at på den vis vilde Arboe Rasmussen kun blive anerkendt i kirken ad bagdøren og ikke ad hoveddøren, »en blot taalt Størrelse, en Præst af anden Klasse«, jfr. MP. II, 284 ff.

4. GR. 1915-16, 63 ff.

Nr. 34

Kjære Appel!

Du har i den sidste Maaned været meget lidt skrivende, og Du vil maaske forstaa, at jeg gerne vilde vide, hvorledes det staar med Af-sendelsen af Eders Adresse, om det er gaaet helt i Staa eller hvorledes det forholder sig. Var det ikke muligt at udnytte den nuværende fredelige Stemning saa at der kunde komme en Ordning? Du har vel nu set min Udtalelse om den kirkelige Situation¹. Jeg talte med Pontoppidan Palmesøndag, og selvom vi ikke var enige, saa tror jeg, at der naaedes dette, at vi bedre forstod hinanden. Nu staar Domprovstiet for at blive besat. P. M. Larsen² havde vel gode Chancer, men har trukket sig tilbage, hvad jeg egentlig godt forstaar, da han har en god Gerning herinde. Det siges, at man tænker paa Glahn³, Snoldelev, som skal have gode Fortalere. Jeg synes nu, at han vilde være en tarvelig Præst at sætte der, hans væsentligste Fortjeneste er at kunne noget mere Hebraisk end vi andre, og jeg kunde tænke mig en Specialitet, som var

mere frugtbar for en Præstegerning, men nu faar vi jo snart se. Jeg har ligget i Strid med Ministeriet dels om en Henvendelse til Præsterne, hvor Akcidenserne var afløste, hvor det var Meningen gennem et Cirkulære at blande sig i Forholdet mellem Præst og Menighed paa en Maade, som Loven med Forstaaelse af dette Forholds Natur ganske har afholdt sig fra, dels om Præstelønninger i Kjøbenhavn, hvor Damkier ⁴ havde faaet en fiks Ide og Ministeren som sædvanlig ikke havde Begreb om Sagen, men nu har de da firet af paa deres stejle Standpunkt⁵.

Kunde Du nu ikke faa Tid til med det samme at sende mig et Par Ord om Sagens Stilling.

Med kjærlig Hilsen!

Din Hengivne

H. Ostenfeld

8/4 15

1. Se nr. 33, note 1.

2. *P. M. Larsen* (1862-1917), sognepræst ved Frederikskirken i København 1903-17. Domprovstiet i Roskilde besattes 1915 med H. Martensen-Larsen.

3. *L. Glahn* (1861-1935), sognepræst i Snoldelev-Tune 1905-31, censor ved teologisk embedsexamen, dr.theol. på en gammeltestamentlig afhandling 1929.

4. *O. Damkier* (1853-1924), departementschef i kultusministeriet 1909-16, i kirkeministeriet 1916-23.

5. GR. 1915-16, 152 ff.

Nr. 35

Kjære Appel!

Igaar talte jeg med Damkier og han havde endnu ikke hørt om at Askovadressen var indleveret til Ministeren, hvad jeg mente, at den var¹.

Saa kun en kjærlig Hilsen til Dig og Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

12/5 15

1. I ministeriets arkiv (Cultusministeriet, 1. Dept. 3 P 932, Rigsarkivet)

ligger et brev til kultusministeren personlig, hvori Appel meddeler, at han og C. Koch havde ønsket selv at aflevere adressen, men det hindredes af Kochs sygdom. Appel bad om at få adressen forelagt for bisperne og gjorde opmærksom på at punkt 1-2 kunde gennemføres administrativt, mens punkt 3-4 krævede lovændring.

Nr. 36

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev!

Jeg talte i Dag med Damkier i Telefonen, og han sagde, at vi vilde faa Askovadressen til Erklæring i Ugen efter Pinse¹. Jeg giver mig saa til at skrive til Biskopperne i Dag om at komme til et Møde først i Juni, og jeg haaber da at faa Gang i Sagen. Men Ministeren har jo været lidt længe om at betænke sig. Med en kjærlig Hilsen og Ønsket om en god Pinsefest for Dig og alle Dine!

Din hengivne

H. Ostenfeld

22/5 15

1. Jfr. nr. 39, note 1.

Nr. 37

Kjære Appel!

I Sommer skal vi have videnskabeligt Præstekursus ovre paa Ryslinge Højskole 19-25 Aug. Der vilde vi meget gerne have Dig til at tale om: »Materialistisk og kristelig Livsanskuelse belyst ud fra Naturvidenskaberne«. Kunde Du ikke tænke Dig Muligheden deraf; jeg ved jo nok, at det er et Offer, som jeg beder om, da det er i Sommerferien, men paa anden Tid kan nu Kursuset ikke ligge, og bad man Dig komme en Tid, hvor Du var optaget, saa var Dit Nej jo givet paa Forhaand. Altsaa hvis det paa nogen Maade er Dig muligt, vilde jeg gerne have netop Dig til at tale om det Emne. Jeg haaber at faa Dit Ja om nogle Dage¹.

Jeg har sammenkaldt Bispemøde til d. 8 Juni. Paa Diakonissestiftelsen² talte jeg i Dag med Damkier, der mente, at vi skulde have

Adressen sammen med en Forhaandskommentar fra Ministeriets Side³. Han udvikler sig godt i Retning af at spille Ærkebiskop, og under de nuværende Forhold har han jo ogsaa rig Lejlighed dertil.

Med en kjærlig Hilsen

Din hengivne

H. Ostenfeld

27/5 15

1. Appel var ikke taler ved det nævnte kursus.

2. Diakonissestiftelsens årsfest.

3. Jfr. nr. 39, note 1.

Nr. 38

Kjære Appel!

Nu er Bispemødet endt, og det har været en besværlig Forhandling om meget smaa Ting. Det er ikke et let Kollegium, Du har sat mig ind i, og jeg føler mig egenlig meget lidt vel i det¹. Men nu Resultatet? Ja vi var egenlig alle enige – undtagen Koch², som ikke vilde give Løfteformen helt fra sig, men holde i den ene Ende. Nu skulde han konferere med nogle Venner, om han turde. Wegener³ vilde – skjøndt enig med os – ikke afgive nogen Erklæring, før der var kommen en Forespørgsel fra Ministeriet – og denne ventes om nogle Dage. Og saa bestemte vi at holde et Møde til – enten 17 Juni eller 1ste Juli. – Jeg vilde have haft, at vi andre 4 (Poulsen var her ikke) skulde have afgivet en midlertidig Erklæring, men det var de ikke til at bevæge til, for det vilde være dødbringende for Troen paa »Bispedømmets Enhed«. Ja saa maa vi tage et Tag til og ved det haaber jeg, at Maalet skal naaes. Paa Fredag tager jeg Tyren ved Hornene og gaar til Kejser Nielsen for at tale med ham.

Kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

9/6 15

1. Om Ostenfelds besvær med kollegerne, jfr. MP. II, 292, note 224.

2. P. G. Koch (1858-1922), biskop over Ribe stift 1901-22, over Fyns stift 1922.

3. C. F. J. Wegener (1851-1930), biskop over Lolland-Falsters stift 1907-23.

Nr. 39

Kjære Appel!

Ja nu har vi holdt Bispemøde i Fredericia. Stemningen *over det hele* var ikke forhandlingsuvenlig, men de betænkelige var jo blevne bestyrkede i deres Betæneligheder ved Ministeriets Maade at tilstille os Adressen paa¹. Møller var jo forhindret af Sygdom. Fra Viborg vil formodentlig komme en stærk Advarsel mod Adressen. Vi vil nu hver for sig indsende vor Betænkning, som fra de 4' Side vil blive imødekomme og fra de 2' nogenlunde imødekomme. Det gør jo nu ikke noget, at vi udtaler os noget forskjellig, da vi jo faktisk ser forskjellig paa Sagerne. Men om Præstevielsesritualet skulde vi jo helst være nogenlunde enige, hvis vi skal gøre os Haab om at det bliver autoriseret, og dette Ritualforslag bliver jo det faktiske Svar paa § 1 i Adressen. Nu er Stillingen paa dette Punkt saaledes: Jeg og flere af de andre har ingen Interesse af at holde paa »Løfte«, men kan heller ikke se nogen saa afgjørende Forskel mellem »Løfte« og »Erklæring«, da vi mener, at det er Redegørelsen for Sagen (Stillingen) selv, som er det afgjørende. Vi ønsker at beholde »Haandslaget« som en god liturgisk Skik, der er et smukt Led i Handlingen. Denne har vi noget ondt ved at anbringe, naar den ikke maa indføres ved Ordene: »Saa giver mig Eders Haand derpaa«. Vi staar altsaa overfor: *enten* at lade Haandslaget bortfalde *eller* at akceptere den Form, som det har i Udkastet, jeg her sender. – Denne Form er taget væsentlig fra Konfirmationsordningen, navnlig Udtrykket: »Er det Eders Villie«, som skal betegne: staar I *nu* saaledes, hvilket Rørdam altid meget stærkt hævdede var en Erklæring og ikke et Løfte. Denne Form kan vi faa alle Biskopper til at gaa med til ogsaa de betænkelige – med den Rørdamske Begrundelse.

Men før jeg nu afgiver min Erklæring², vilde jeg gerne vide: Hvad er Din og de øvrige Askovmænds Opfattelse: Vil I opfatte *denne Form for Præsteordination som et imødekomme Svar til Eder eller vil I kalde det en ulden Tvetydighed*? Der er, forekommer det mig, altid den Vanskelighed, at Liturgi i sin Udtryksmaade aldrig kan blive den skarpt formulerede Lære, thi saa ophører den med det samme at være Liturgi.

Men vil Du nu ikke svare mig saa snart det kan lade sig gøre paa dette Spørgsmaal, jeg har stillet. Hvis det var nogen Nytte til, kunde jeg vist standse i Vejen (Askov) fra 8⁰⁵ til 4²¹ d. 15de Juli.

Med en kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

2/7 15

1. 18/6 - 15 (Cultusministeriets arkiv, 1. Dept. 3 P 932) sendte ministeriet biskopperne adressen til erklæring, og bemærkede, at den »i høj Grad trænger til nærmere Overvejelser og Ændringer«; dog vil man imødekomme ønsket om at høre biskopperne, men ellers ikke gå ind på enkeltheder, fordi det i øjeblikket er umuligt at »fremme Sagen«; den må iøvrigt forelægges sognemenighederne som med rette kunde føle sig brøstholdne om man alene på grundlag af en henvendelse fra valgmenighederne vilde indføre »gennemgribende Ændringer« i kirkens forfatning. Det samme sagde Kejser-Nielsen i oktober i folketinget, jfr. MP. II, 287.

Bag den kortfattede skrivelse lå et langt memorandum hvori departementschef Damkier – det fremgår at han allerede 15/10 - 14 havde haft adressen under kritisk behandling – rettede en lang række indvendinger mod den og erklærede den for aldeles uegnet som grundlag for lovgivning; den måtte ialtfald behandles udførligt i et nyt kirkeligt udvalg. Det synes somom ministeriet oprindeligt har tænkt sig at optage dette memorandum i skrivelsen af 18/6, men opgivet det igen; ialtfald har Damkier gjort en blyantsnotits på det om at det aldrig er blevet udsendt.

2. *Ostenfelds* embedserklæring (25/10 - 15) findes som de andre biskoppers erklæringer i ministeriets arkiv (a.s.). Kort forinden (22/10 - 15) trykte han den i Berlingske Aftenavis! Han priste valgmenighedernes loyalitet og interesse overfor folkekirken, fremhævede at adressen understregede det personlige fremfor det juridiske, at et løfte går på fremtiden, en erklæring derimod på nutiden. Han anbefalede kraftigt at gøre adressen til grundlag for lovgivning – havde dens indhold været legaliseret i 1913 var der ikke blevet nogen retssag – men iøvrigt tog han bestemt afstand fra at høre menighedsrådene; det var overflødigt når man tilbød dem et gode og ikke pålagde dem nogen forpligtelse. De andre biskoppers udtalelser var langt fra så positive, de fleste af dem temmelig kølige eller direkte kritiske. *Poulsen* (8/7 - 15): adressen er ufærdig, og sognemenighederne må høres når en så lille kreds vil ændre folkekirken forfatning, hvilket iøvrigt ikke kan ske under de nuværende, svære kirkepolitiske forhold, hvor end ikke valgmenighederne er enige og adressen kun er fremkommet for Arboe Rasmussen-sagens skyld som et valgmenighedsprogram man ikke engang har kunnet samle valgmenighederne enstemmigt om. Adressen har et »næsten høj Kirkeligt, i hvert Fald et konservativt bispevenligt Præg«, men det er i virkeligheden et skalleskjul, for under den nu foregående agitation mod »bispevælde«

tilsigter fremhævelsen af bispens ret til at afgøre ordinationsegnethed kun at skubbe bispeembedet ud og fremme et, forfatningsmæssigt som liturgisk, independentisk kaos. Poulsen kritiserede det (af Appel, nr. 32) foreslåede ordinationsritual og pegede på at både valgbispeordningen og ritualændringer (uden kgl. resolution, som hidtil, og uden bispens medvirken) var et slag mod bispeembedet. Stiftsbåndsløsning fandt han meningsløs for sognemenigheder, men rimelig for valgmenigheder; dog frarådede han at oprette en stilling som valgmenighedsbiskop. *Møller* (10/8 - 15): intet at indvende mod de første to punkter, omend hele adressen kræver grundig overvejelse; men hvem skal kontrollere valgbisper og ritualændringer, når bisperne er udelukket? Det kan jo kun blive statsmagten! *Wegener* (13/8 - 15): adressen er helt uklar; præstefriheden er ikke defineret, men forstås i praxis meget forskelligt; intet mod at ændre »løfte« til »bekendelse«, men i høj grad mod at gøre bispens ansvarlig for ordinandens rettroenhed; heller ikke må adressen bruges til at standse sagen mod Arboe Rasmussen. Intet principielt mod stiftsbåndsløsning, men selvsagt må også bispens kunne frasige sig tilsyn med en præst og hans menighed. Valgbispeordningen betyder kun at man får en præst til at sige god for en præst som ingen biskop vil sige god for. Menighedsrådene må under alle omstændigheder høres og et kirkeligt udvalg nedsættes, så kirken omsider kan få en rigtig forfatning (med bispevalg). *Balslev* (L. N. Balslev, 1845-1923, biskop over Fyns stift 1903-21) havde (4/11 - 15) ikke mange indvendinger; adressen burde grundigt overvejes og forelægges menighedsrådene; valgbispeordningen vilde medføre administrativt rod. *Koch* (11/11 - 15) beklagede adressens uklarhed og vilde have den behandlet i et på grundlag af menighedsrådene sammensat kirkeligt udvalg. Punkt 4 var så vagt at det umuligt kunne danne grundlag for lovgivning, og Appels forslag til ordinationsritual var uheldigt, for der var ikke mening i at bevare håndslaget når løftet bortfaldt; bedre var trods alt bispens eget forslag til præstevielsesritual. Valgbispeordningen fører kun til administrativ uorden: kan f. ex. en biskop som af samvittighedsgrunde har frasagt sig tilsynet med en præst føre tilsyn med den præst den pågældende får til valgbiskop? Det var bedre i sådanne tilfælde at overdrage tilsynet til ministeriet (det var faktisk det der skete med »Vålse-loven«, jfr. p. 108). Desuden må en valgbiskop være berettiget til at ordinere, f. ex. hvis den præst han fører tilsyn med forlader embedet og menigheden ønsker en anden som ingen biskop vil føre tilsyn med. *Sørensen* (13/11 - 15) klagede også over adressens uklarhed og subjektivt-individuelle præg; den gav for stor bispemagt og vilde fremme vilkårlighed. Han havde intet mod at ændre løftet til en erklæring og kunde godt tage valgbispeordningen i tillid til at den kun yderst sjældent vilde blive brugt; men ritualfriheden i punkt 4 var så svævende formuleret at den umuligt kunne omsættes i lovgivning.

Nr. 40

Kjære Appel!

Tak for dit Brev, som naaede mig her i Søndervig, hvor jeg ankom igaar Aftes, og agter at blive foreløbig. Angaaende Forpligtelsen skrev jeg min Mening: det er for mig ikke en Samvittighedssag, hvorledes Forpligtelsen bliver formuleret, men min Sympathi er for, at Løftet afløses af en Bekjendelse. Vanskeligheden er med Haandslaget, som er et værdifuldt Led af Handlingen, men det maa motiveres. Vil Du spørge, om min personlige Mening om den Form, jeg tilsendte Dig, saa vil jeg svare, at efter min Mening ligger der Hovedvægten paa den Fremstilling af Præstegerningen, som der er givet, og jeg mener, at det ved en Retssag vil være ret ligegyldigt, om Forpligtelsen formes som af os foreslaaet eller løsere. Jeg personlig har intet imod at løse det mere, men saa tror jeg ikke, at vi faar noget ført igennem i denne Omgang. Modstanden vil være for stærk. Mistænksomheden har stærkt mobiliseret. Landemodet vedtog en Henvendelse til mig, at der ikke maatte ske Ændring i Præsteløftet uden at det var forelagt det udvidede Landemode. Jeg svarede, at jeg vilde tænke over det, men mente ikke, at Landemodet havde noget hermed at gjøre¹.

16/7 15
Søndervig
Ringkjøbing

Kjærlig Hilsen
Din heng.
H. Ostenfeld

1. På det sjællandske landemode, 7/7 - 15 (Acta Synodi Johanneae 1915, 23) krævede tre højkonervative provster (J. Paulli, M. Fenge og H. Ussing) Ostenfeld til regnskab for adressens indhold og ønskede at et udvidet landemode skulde ytre sig om eventuelle ændringer præsteløftet.

Nr. 41

Kjære Appel!

De sidste Par Dage er jeg kommen til at tænke paa, at jeg ikke forstaar, at Du ikke har offentliggjort Adressen; saa vidt jeg husker, sagde Du, at Du vilde gjøre det lige efter Biskoppernes Møde i Fredericia¹. Maaske kunde dog nogen Mistænkeliggjørelse undgaaes, vist ikke megen, men det er ikke saa fornøjeligt at høre ellers ret fornuftige

Mennesker fable om det frygtelige, som skal skjule sig under Hemmeligholdelsen. – Hvad angaar Spm: Løfte eller Bekjendelse – ja saa er den Grænse ikke altid klar, men maa vist afgjøres personlig, med mindre man vil indlede Handlingen med: »Dette er ikke et Løfte« eller »Dette er et Løfte«. Det synes mig ogsaa, at Udtrykket: »er det Eders Villie?«, som i Konfirmationsritualet har afløst Løftet, kunde være en acceptabel Løsning, thi en Løsning, som man ikke med god Villie kan beskyldes for Tvetydighed, findes efter min Mening ikke.

Med en kjærlig Hilsen

Din heng.

H. Ostenfeld

19/7 15

Søndervig

Ringkjøbing

1. Adressen stod dog allerede 16/7 - 15 trykt i Højskolebladet.

Nr. 42

Vil De kunne godkende følgende:

»Udvalget, som er blevet gjort bekendt med Biskoppernes Forslag til Præstevielsesritual¹ med de indskrevne Ændringer, er enigt om, at Forslaget betyder et stort Fremskridt fra det nugældende. Men Udvalget er ogsaa enigt om, at Udtrykket Side 18 om, at i den danske Folkekirke er den apostoliske Trosbekendelse Daabsbekendelse ikke maa opfattes som en Hindring for, at der, hvis Udviklingen skulde kræve det, kan findes Menigheder i Folkekirken, der kun døber i de tre store Navne, men at Daabsfællesskabet kan fastholdes med saadanne Menigheder. Dette mener Udvalget at burde fremhæve, og det vil jo i Virkeligheden ikke forrykke noget Grundforhold i den danske Folkekirke, hvor jo Nøddaab, som netop har den nævnte Form, regnes for en fulgyldig Daab, selv om der indenfor Folkekirken fremstod Menigheder, der døbte saaledes«.

Om muligt vilde jeg gerne omgaaende have Svar herpaa.

1. Forslag til Præstevielsesritual etc., 1915, 18. Nr. 42 er udateret, skrevet med Ingeborg Appels hånd og i Appels navn. Det viser at

udvalget også efter offentliggørelse af adressen har arbejdet videre med problemer vedrørende dåbsritualet, jfr. p. 120ff.

31.10 - 15 indsendte Ostenfeld (ministeriets arkiv, a.s.) på bispens vegne det nye forslag til præstevielsesritual.

Nr. 43

Kjære Appel!

Som Svar paa Dit Brev om C. Kochs og andres Vanskelighed med Udtrykket »den apostolske Trosbekjendelse er Daabsbekjendelse«¹ vil jeg svare: Denne Vanskelighed bestaar jo heri, at dette Udtryk skulde hindre, at vi ved Pkt 4 i Askovadressen eller paa anden Maade fik Tilladelse til, at Mennesker som A. R. eller andre fik Lov til at døbe i de 3 hellige Navne uden Trosbekjendelse. Det forekommer mig at være en *tænkt Vanskelighed*. Jeg ser ikke, at Ritualets Udformning med dette Udtryk skulde kunne hindre noget saadant. Thi vi har jo »Nøddaab« paa de 3 Navne uden Trosbekjendelse, og en Nøddaab er en *gyldig* Daab. Naar jeg skal afgjøre om en af afdøde Carstensens² Daabshandlinger er *gyldig*, faar jeg oplyst, om den er foretaget i de tre hellige Navne, og saa anerkjender jeg den, selvom Trosbekjendelsen ikke har lydt, hvad jeg ikke kan faa noget oplyst om. Jeg mener, at man kan sige, at til *Folkekirkens Orden* hører, at Trosbekjendelsen er Daabsbekjendelse, men at dette ikke paa nogen Maade udelukker, at man kan anse en *Daab for en gyldig Daab*, naar kun de 3 hellige Navne uden Trosbekjendelse har lydt. Og om en Menighed eller flere døbte alene med de 3 store Navne, blev det alligevel sandt, at Trosbekjendelsen er Daabsbekjendelse i Folkekirken. Og selve Nøddaabens Eksistens i vort Ritual vilde gjøre det umuligt for Biskopper eller andre at modsætte sig et alvorligt Ønske om en Tilladelse i saa Henseende. – Jeg mener nemlig, at det Synspunkt, som maa være det beherskende, naar man skal afgive Erklæring om et afvigende Ritual, ikke skal være dette: er det netop som du kunde ønske det – men derimod: kan Folkekirken kjende en Daab udført efter et saadant Ritual for gyldig, saa man har Daabsfællesskab med et Samfund, som har dette Ritual.

Det er mit Syn herpaa, men jeg vil ikke saa gerne have det frem i min Artikel³, da det synes mig at kunne blive en Kilde til meget theoretiske, meget spidsfindige og meget golde Overvejelser. Men jeg vil overhovedet ikke saa gerne skrive, før jeg har Eders Indvilligelse, og selvom jeg har Taalmodighed, saa vil det faktisk slaa Sagen ned, om vi

ikke faar dette Præstevielsesritual ind i Løbet af 14 Dage – og af disse maa jeg have Halvdelen til Konferencer og Skriverier med mine Folk.

Kjærlig Hilsen! Jeg tænker paa Eder i Dag.

Din hengivne

H. Ostenfeld

3/10 15

1. Jfr. p. 5, 120ff og nr. 42.

2. Om frikirkepræst N. F. Carstensens virksomhed, se Michael Neiiendam: Frikirker og Sekter, 1958, 174, 290, jfr. P. G. Lindhardt og J. Swane: To Høj Kirkemænd, 1958, 217.

3. Jfr. nr. 39, note 2 og MP. II, 287, note 207.

Nr. 44

Kjære Appel!

Med den Udtalelse af Udvalget, som Du anfører, har I ingen Indvending i Realiteten, men jeg vilde tro, at det havde været klogere at sige, at man behøvede ikke at fremhæve dette, da det følger af sig selv. Nu skulde jeg kjende Landsforbundet og dets Frænder daarligt, om de ikke bagved dette Forbehold, som de vist ikke i sig selv har saa meget imod, lugter endnu langt videregaende Fordringer og Konsekvenser. Men nu faar vi se.

Kan Du ikke gaa med hjem fra Bethesda og spise Frokost, saa kan vi maaske faa talt lidt sammen.

Kjærlig Hilsen

Din hengivne

H. Ostenfeld

8/10 15

Nr. 45

Kjære Appel!

Saa kommer Du altsaa ikke imorgen, hvad jeg egenlig meget beklager. Jeg vilde gerne have talt med Dig om en mulig Deltagelse fra grundtvigsk Side angaaende Bispevalg. P. M. Larsen forstaar sig slet ikke paa sligt og er desuden i denne Tid saa umaadelig nedtrykt af Stiftsprovste-sagen, saa han kan ikke tale om andet¹. I denne synes jeg ogsaa, at han

er bleven daarlig behandlet, og det har gjort mig ondt, at ogsaa Poulsen har afgivet en Erklæring, som saadan er – skal vi sige tvivlsom. Jeg kan ikke forstaa, at Larsen vilde søge det, men naar han nu efter den gentagne Opfordring søgte det, saa kan jeg ikke forstaa, at de kan forbigaa ham med den Motivering, at Ussing² er ældre, som om de ikke fra først af havde vidst det. – Denne Sag har for Resten ogsaa for mig personlig været ret pinlig. Det er ikke saa morsomt at staa paa en Plads, hvor der menes om en, at man har Indflydelse, og at man saa ved og faar det dokumenteret at man absolut ingen Indflydelse har. »Nedad« – om jeg maa bruge det Udtryk om Præster og Menighedsraad, tror jeg nok, at jeg har en Del Indflydelse, og det er vel ogsaa det, som har faaet Poulsens Galde til at løbe over i Folketinget³, men ellers ikke. Det er ogsaa det, som har faaet mig til adskillige Gange at tænke Tanker om, at sende Ministeren hele Embedet i Hovedet og blive Præst igjen. Det er vist første Gang, at det er blevet budt en Biskop, at han slet ingen Indflydelse havde paa hvem der skal være hans Stiftsprovst.

Jeg ved heller ikke, hvad det skal blive til med kirkelig Lovgivning i Vinter, naar K-N. bliver siddende, thi en Mand, som det kan siges offentlig om, at han er mindre paalidelig, for at bruge et mildt Udtryk, han kan da heller ikke forelægge noget i Rigsdagen med Udsigt til, at det skal gaa igjennem. Men det synes mig, at Poulsen er saa meget impliceret, at man heller ikke kan vente, at han skal komme frem. Se alt det vilde jeg gerne have talt med Dig om, men navnlig gerne hørt Din Mening om det første Spørgsmaal.

Din hengivne

H. Ostenfeld

27/11 15

1. Efter udnævnelsen af »fritænkeren«, dr. Ed. Larsen til seminarieforstander i Skårup (15/10 - 15) blev regeringen voldsomt angrebet fra konservativt og kirkeligt hold, og da den (åbenbart for at bryde bispekollegiets »enhed«) 13/11 - 15 gjorde Chr. Ludwigs til biskop i Ålborg måtte der skaffes »balance« ved at lade H. Ussing, Kirkeligt Landsforbunds formand, blive stiftsprovst i Kbhvn. Der udviklede sig en større avispolemik, hvorunder Thv. Povlsen (Politiken, 26/11 - 15, jfr. P. M. Larsens svar sst. 27/11 - 15) erklærede at vel havde kultusministeren i Povlsens påhør opfordret Larsen til at søge stiftsprovstiet, men samtidig gjort opmærksom på, at situationen kunde ligge sådan at en anden, og ældre, ansøger måtte foretrækkes. Erklæringen var »tvivlsom«, fordi den udelukkende gik på at Ussing var »ældre«, ikke

på at Kirkeligt Landsforbund måtte kompenseres efter Ludwigs' udnævnelse til biskop; P. M. Larsen indrømmede at kultusministeren havde sagt som af Povlsen anført, men samtidig havde han understreget at udnævnelsen af Ussing kunde blive nødvendig hvis der fra anden side blev lagt pres på regeringen for at få O. Ricard til stiftsprovst! Jfr. iøvrigt MP. II, 291 f og Fem Aalborg-Bisper, 209 ff.

2. H. B. Ussing (1855-1943), sognepræst ved Jesuskirken i København 1891-1915, provst 1909, stiftsprovst i København 1915-33.

3. I folketinget (Forhandlinger 1915-16, 27/10 - 15, 870) gik Thv. Povlsen mod Askov-adressen som han fandt uklar (formentlig på grund af ordinationsproblemet, jfr. p. 136f.). Og i dyb irritation over Ostfelds artikel i Berlingske Aftenavis (nr. 39, note 2) rettede han et hysterisk angreb på biskoppen, der nok vilde gå med til at afskaffe præste- og ordinationsløftet, men kun for ved ritualet – jfr. nr. 42, note 1; biskoppernes præstevielsesforslag er omtalt i Berlingske Aftenavis, 13/11 - 15 – at lægge lænker på præsterne af »en ganske anderledes uhyggelig Karakter« end det gældende præsteløfte. Ostfeld havde ikke det »ringeste Forhold til de grundtvigske Frihedskrav«; ved præsteindstillinger modarbejdede han af al magt grundtvigske ansøgere, ja optrådte som formynder for menighedsrådene. Povlsen henstillede til de sjællandske råd at de »beder ham forsvinde, naar de foretager deres Indstilling«, som han ganske ubeføjet blander sig i, jfr. MP. II, 287, note 207.

Tilføjelse:

Det var oprindelig meningen at denne afhandling skulde offentliggøres i Kirkehistoriske Samlinger 1977. Da det af tekniske grunde ikke blev muligt vil det være rimeligt her at gøre opmærksom på, at indledningen til nærværende afhandling er blevet ret summarisk, fordi en del stof – især vedrørende forhandlingerne om et nyt ordinationsritual og om præsteløftet i årene 1909-12 – er behandlet udførligt i min afhandling: De danske ordinationsritualer. (Kirkehistoriske Samlinger 1977, 7ff).

Rettelse:

Note 4 til nr. 34 burde være henført til nr. 30.